

## Περιφέρεια

Αρ. 10 (2020)

Περιφέρεια | Region & Periphery



**Μεσογειακός πολιτιστικός και οικισμικός τουρισμός: εναλλακτικές μορφές ως διέξοδοι από την εποχικότητα και την ευαλωτότητα**

*Νίκος Βαγιονής, Λίλα Λεοντίδου*

doi: [10.12681/rp.25481](https://doi.org/10.12681/rp.25481)

Copyright © 2020, Νίκος Βαγιονής, Λίλα Λεοντίδου



Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

### Βιβλιογραφική αναφορά:

Βαγιονής Ν., & Λεοντίδου Λ. (2020). Μεσογειακός πολιτιστικός και οικισμικός τουρισμός: εναλλακτικές μορφές ως διέξοδοι από την εποχικότητα και την ευαλωτότητα. *Περιφέρεια*, (10), 71–102. <https://doi.org/10.12681/rp.25481>

## Μεσογειακός πολιτιστικός και οικισμικός τουρισμός: εναλλακτικές μορφές ως διέξοδοι από την εποχικότητα και την ευαλωτότητα

Νίκος Βαγιονής, Ερευνητής Α' ΚΕΠΕ  
(Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών)

Λίλα Λεοντίδου, Ομότιμη Καθηγήτρια ΣΑΕ ΕΑΠ  
(Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου)

### Περίληψη

Οι Μεσογειακές χώρες προσελκύουν πολλούς τύπους τουρισμού, ιδιαίτερα προσανατολισμένο στην απόλαυση του κλίματος, του ήλιου και της θάλασσας. Αυτές οι μαζικές ροές είναι εποχικές και ευάλωτες σε πολιτικές, περιβαλλοντικές και υγειονομικές κρίσεις και συγκυρίες, όπως φάνηκε πρόσφατα από τις απώλειες λόγω της πανδημίας του covid-19. Η έρευνα αυτή επικεντρώνεται στην Ελλάδα όπου οι αρνητικές επιπτώσεις του μαζικού τουρισμού υπογραμμίζουν την ανάγκη για εναλλακτικές μορφές, με μεγαλύτερο χρονικό εύρος και ανθεκτική φύση. Μετά από μια σύντομη κριτική ανάλυση του πολεμικού τουρισμού ως παραδείγματος της μετάβασης ορισμένων τόπων από την ευαλωτότητα στην ανθεκτικότητα, επεκτεινόμαστε προς διάφορους εναλλακτικούς τύπους πολιτιστικού τουρισμού. Ο αστικός τουρισμός παίρνει τη μορφή των “city breaks” ή της επιδίωξης παγκοσμίων γεγονότων, όπως οι Ολυμπιακοί αγώνες, ενισχύοντας τον ανταγωνισμό των πόλεων με διάφορες μεθόδους. Ερχόμαστε κατόπιν στον τουρισμό που προσελκύεται από τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο και τις θρησκευτικές τελετές και τόπους. Τέλος, αναλύουμε τον οικισμικό τουρισμό, που συνίσταται στην αγορά δεύτερης κατοικίας στις Μεσογειακές ακτές και νησιά από Βορειοευρωπαίους κυρίως. Αυτός ο μονιμότερος τύπος τουρισμού ή και μετανάστευση δημιουργεί πυκνώση των ακτών, διεθνή από-αστικοποίηση και απάλυνση της εποχικότητας και των Ευρωπαϊκών χωρικών ανισοτήτων. Καταλήγουμε σε μια κριτική παρουσίαση των χωροταξικών πολιτικών, οι οποίες συνήθως προτάσσουν μεγάλες ιδιωτικές επενδύσεις, κι επομένως ενθαρρύνουν την επιχειρηματική επιθετικότητα αντί για την ανθεκτικότητα, την αειφορία και τα αντιδοτα στην εποχικότητα και την ευαλωτότητα. Αυτοί οι στόχοι αξίζει να επιδιωχθούν και προς αυτή την κατεύθυνση υποστηρίζουμε την ανάγκη ενίσχυσης εναλλακτικών μορφών τουρισμού όπως αυτές που αναλύθηκαν.

**ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ:** Μαζικός τουρισμός, αστικός ανταγωνισμός. Ολυμπιακοί αγώνες, λογοτεχνικός, κινηματογραφικός, θρησκευτικός, πολεμικός τουρισμός, οικισμικός τουρισμός, διεθνή από-αστικοποίηση, παγκοσμιοποίηση, καταναλωτισμός, πανδημία, εγκλεισμός, παράπλευρες απώλειες, αειφορία, ανθεκτικότητα, χωροταξικός σχεδιασμός.

---

## Mediterranean Cultural and Residential Tourism: Alternative Forms Confronting Seasonality and Vulnerability

**Nikos Vagionis**, Senior Researcher,  
Center of Planning and Economic Research (KEΠΕ).

**Lila Leontidou**, Professor Emerita, School of Humanities,  
Hellenic Open University (EAIU)

### Abstract

Mediterranean countries attract many types of tourism, especially massive waves to enjoy the weather, the sun and the sea, flows that are seasonal and vulnerable to political, environmental and health circumstances, as evidenced recently with the collateral damage caused by the covid-19 pandemic. Our case study here is Greece, where negative impacts of mass tourism demand the introduction of certain alternative types of tourism with a wider time spread and a resilient nature. After a brief critical discussion of war and disaster tourism as an example of the transformation from vulnerability to resilience, we expand on other alternative types. The most usual type of cultural tourism is urban tourism as city breaks and/or followers of global events such as the Olympic Games. We then discuss tourism attracted by literature, cinema and religious ceremonies and places, and we finally focus on international residential tourism, which consists of second homes bought by Northerners on Mediterranean shores and islands. This more permanent type of tourism / migration results in littoralization, international counter-urbanization, and an evening-out of temporal peaks and European spatial inequalities. We end up with a critical discussion of recent planning policies, which usually prioritize major private investments and therefore encourage entrepreneurial aggressiveness rather than resilience, sustainability and antidotes to seasonality and vulnerability, and we support a focus on alternative types of tourism such as the above.

**KEY-WORDS:** Mass tourism, urban competition Olympic games, fiction, cinema, religious, war tourism, residential tourism, international counter-urbanization, littoralization, globalization, consumerism, pandemic, lockdown, collateral damage, sustainability, resilience, regional planning.

---

## 1. Μεταβολές του τουρισμού στη Μεσόγειο: ερευνητικά ερωτήματα

Οι χώρες που περιβρέχονται από τη Μεσόγειο, μια 'θάλασσα στο μέσον της γης' (Braudel 1977), συναποτελούσαν μια περιφέρεια, που τα αρχαία χρόνια ονομαζόταν 'Ευρώπη'. Όμως στη μακρά διάρκεια η θάλασσα μεταμορφώθηκε από γέφυρα επικοινωνίας μεταξύ πολιτισμών σε σύνορο, ενώ το κέντρο της 'Ευρώπης' μετατοπίστηκε προς τα βόρεια (Leontidou 2004, 2011). Εκεί παραμένει ως σήμερα, τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο πολιτικής εξουσίας και υπερεθνικών κέντρων λήψεων αποφάσεων (Λονδίνο- Παρίσι- Βρυξέλλες- Βερολίνο). Η Μεσόγειος από ανθούσα εμπορική και πολιτιστική λεκάνη υποβαθμίστηκε σε υπανάπτυκτη οικονομικά περιφέρεια και μεταλλάχθηκε σε τουριστικό πάρκο της Ευρώπης.

Ήδη από την κλασική αρχαιότητα ταξιδιώτες, γεωγράφοι, μαθηματικοί αλλά και ευγενείς περιηγούνταν τη Μεσόγειο για να μελετήσουν πολιτισμούς, φυσικά φαινόμενα, να διαβάσουν, να διαλογιστούν, να συγγράψουν (Λεοντίδου 2011). Το ενδιαφέρον των σύγχρονων επισκεπτών αιχμαλωτίζεται τόσο από τους πολιτισμούς που αναπτύχθηκαν στην περιοχή ανά τις χιλιετίες (φοινικικός, αρχαιοελληνικός, αραβικός, ρωμαϊκός, καρθαγένιος, αιγυπτιακός, βυζαντινός, βλ. Apostolopoulos κ.ά. 2001, Leontidou & Martinotti 2014), όσο όμως και από το εύκρατο κλίμα και τα μοναδικά νησιωτικά και εξοχικά φυσικά και ανθρωπογενή τοπία, που έλκουν ως τόποι απόδρασης ή/και δευτέρης κατοικίας.

Σήμερα εμφανίζονται στις χώρες που περιβρέχονται από τη Μεσόγειο οι περισσότερες μορφές τουρισμού, είτε πολυδιάστατες ανά περιοχή, είτε αρκετά μονοδιάστατες: π.χ. στην Παλαιστίνη κυριαρχεί ο θρησκευτικός τουρισμός, στην Αίγυπτο ο αρχαιολογικός/ πολιτιστικός, ενώ στην Ελλάδα η μαζικότερη μορφή παραμένει η έλξη του ήλιου και της θάλασσας στις ακτές και τα νησιά, με έντονη εποχικότητα. Πάντοτε όμως αυτά, καθώς και το χαμηλό κόστος ζωής που έρχεται τρίτο στα πλεονεκτήματα που αναφέρουν οι επισκέπτες (Leontidou & Marmaras 2001), ωχριούν μπροστά στο ενδιαφέρον που δημιουργείται από την ποικιλομορφία του Μεσογειακού τοπίου, το ήπιο κλίμα, τη μακραίωνη ιστορία των οικισμών και του πολιτισμού, αλλά και την προσελασιμότητα για τους Ευρωπαίους και τουρίστες απ' όλο τον κόσμο. Ακόμα και σε μια εποχή εμπορευματοποίησης, καταναλωτισμού και υποχώρησης του πνεύματος της εξερεύνησης, σαν τη δική μας, οι γεωγραφικές φαντασίες των κατοίκων των μεγαλουπόλεων του βορρά εμπνέονται από ένα αντίδοτο εξοχικό, ή ακόμα και εξωτικό. Οι εικόνες για ειδυλλιακή ζωή στην ύπαιθρο περνούν από το φαντασιακό πεδίο (Williams 1973, Leontidou 1993) και διαφημίζονται σε αφίσες και τουριστικούς οδηγούς.

Ο ρόλος της Μεσογείου ως τουριστικού προορισμού ενισχύθηκε με τη μεταπολεμική ανάπτυξη των εισοδημάτων, των εργασιακών σχέσεων και των κατανα-

λωτικών προτύπων του Ευρωπαϊκού Βορρά στο κατώφλι του 20ου αιώνα και στη συνέχεια μαζικοποιήθηκε με την εμφάνιση των *tour operators* και την πυκνωση του δικτύου των αεροπορικών συνδέσεων (Apostolopoulos κ.ά. 2001). Στη συνέχεια οι διεθνείς αφίξεις επισκεπτών προς τη Μεσόγειο αναπτύχθηκαν ταχύτατα και ανταγωνίζονταν τα τουριστικά κέντρα της βόρειας και κεντρικής Ευρώπης. Διαρκώς βέβαια αλλάζουν τα καταναλωτικά πρότυπα τόσο με την παγκοσμιοποίηση του μαζικού τουρισμού, όσο και γιατί διαταράσσονται παγκόσμιες ισορροπίες. Διαχρονικά διακυβεύεται η ειρήνη με επίκεντρο τη Μεσόγειο, πρώτα στα Βαλκάνια, τώρα στην Εγγύς και Μέση Ανατολή και στη Βόρεια Αφρική, και ακόμα πιο πρόσφατα ξεσπά η υγειονομική κρίση της πανδημίας του covid-19 και των συνακόλουθων μέτρων εγκλεισμού με πλείστες κοινωνικο-οικονομικές παράπλευρες απώλειες (Λεοντίδου 2020). Ανάμεσά τους προεξάρχει η ανάδειξη της ευαλωτότητας του μαζικού τουρισμού.

Διερευνάμε εδώ πιθανά αντίδοτα στην επικράτηση του μαζικού και εποχικού τουρισμού, ξεκινώντας από την υπόθεση ότι ο εναλλακτικός τουρισμός αποτελεί ένα δυναμικό τουριστικό προϊόν, που δίνει διεξόδους για το ξεπέρασμα της εποχικότητας και της ευαλωτότητας. Όσο γίνεται συνθετότερο το τουριστικό προϊόν, τόσο διασφαλίζει στην τουριστική 'βιομηχανία' μεγαλύτερο χρονικό εύρος, αλλά και μεγαλύτερη διείσδυση στο κοινωνικό και οικονομικό γίγνεσθαι. Επιλέγουμε εδώ να διερευνήσουμε τρεις τύπους πολιτιστικού τουρισμού - έναν κυρίαρχο και κάποιους μάλλον παραμελημένους - καθώς και το διεθνή «οικισμικό τουρισμό», ο οποίος συνίσταται στην αγορά κατοικιών και κτημάτων από κατοίκους του Βορρά στις Μεσογειακές ακτές και τα νησιά. Τα ερευνητικά μας ερωτήματα σχετίζονται με τις διαστάσεις τους και ιδίως τις συνέπειες και επιπτώσεις τους για τον περιφερειακό μετασχηματισμό, ιδιαίτερα της Νότιας Ευρώπης, και καταλήγουν σε μια κριτική προσέγγιση πολιτικών για τον τουρισμό που αμελούν ζητήματα αειφορίας και ανθεκτικότητας με την προσήλωση που επιδεικνύουν στους στόχους της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας.

## 2. Μαζικός τουρισμός, εποχικότητα και ευαλωτότητα

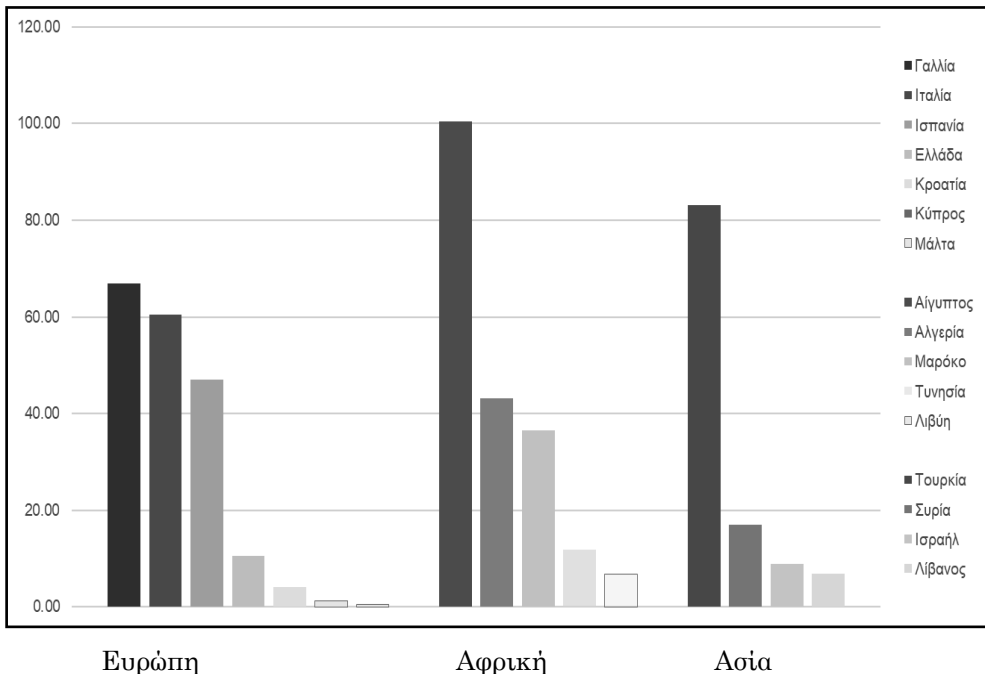
Οι χώρες που βρέχονται από τη Μεσόγειο είναι, κατά γεωγραφική σειρά, 7 Ευρωπαϊκές (Ισπανία, Γαλλία, Μάλτα, Ιταλία, Κροατία, Ελλάδα, Κύπρος), 4 Ασιατικές (Τουρκία, Συρία, Λίβανος, Ισραήλ) και 5 Αφρικανικές (Αίγυπτος, Λιβύη, Τυνησία, Αλγερία, Μαρόκο). Έχουν συνολικό πληθυσμό σήμερα (2020) πάνω από 505 εκατομμύρια (Πίνακας 1 και Διάγραμμα 1).

Πίνακας 1: Πληθυσμοί στη Μεσόγειο, 2019 (εκατομμύρια)

Χώρες Ευρώπης	Πληθυσμός	Αφρικής	Πληθυσμός	Ασίας	Πληθυσμός
Γαλλία	67.00	Αίγυπτος	100.39	Τουρκία	83.20
Ιταλία	60.55	Αλγερία	43.21	Συρία	17.00
Ισπανία	47.00	Μαρόκο	36.47	Ισραήλ	8.97
Ελλάδα	10.47	Τυνησία	11.78	Λίβανος	6.85
Κροατία	4.07	Λιβύη	6.78		
Κύπρος	1.21				
Μάλτα	0.49				
			<b>Σύνολο :</b>	<b>505.44</b>	

Πηγή: UNWTO (2020), επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Διάγραμμα 1: Πληθυσμοί (σε εκατομμύρια) τω χωρών που βρέχονται από τη Μεσόγειο. 2019



Πηγή: UNWTO (2020), επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Από τα στοιχεία παγκόσμιων διεθνών τουριστικών αφίξεων 1990-2018 που δίνονται στον Πίνακα 2 μπορούμε να δούμε ότι η Ευρώπη το 1990 δεχόταν 266 εκ. διεθνείς τουριστικές αφίξεις, ή το 57,6% του παγκόσμιου τουρισμού. Το ίδιο έτος

οι 7 μεσογειακές της χώρες δέχονταν 94 εκ. ή 20,5% αντίστοιχα. Μέχρι το 2018 οι ροές αυτές διαφοροποιήθηκαν σημαντικά. Η Ευρώπη εμφάνισε μέση ετήσια αύξηση 3,60% και έφτασε τα 716 εκ. διεθνείς τουριστικές αφίξεις ή 50,9% του παγκόσμιου τουρισμού. Στην ίδια περίοδο οι 7 μεσογειακές της χώρες εμφάνισαν μέση ετήσια αύξηση 3,85% και έφτασαν τα 270,4 εκ. το 2018, ή το 19,2% του παγκόσμιου τουρισμού, εντυπωσιακό μερίδιο για μια περιοχή με μόλις το 2,5% του παγκόσμιου πληθυσμού των 7.8 δισεκατομμυρίων (2020). Τα μεγέθη είναι ασύλληπτα για οποιαδήποτε άλλη ευρύτερη τουριστική περιοχή στον πλανήτη. Εντυπωσιάζει το γεγονός ότι οι αυξήσεις αναφέρονται σε μια αγορά με ήδη ανεπτυγμένη τουριστική βάση (Βαγιονής & Καφούρος 2007). Είναι επίσης αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, ενώ το 1990 οι 7 Μεσογειακές χώρες της Ευρώπης είχαν 94 εκ. αφίξεις, όσες και όλη η Αμερική (93 εκ.), το 2018 οι 7 είχαν 270 εκ. έναντι 216 της Αμερικής. Το ίδιο έτος ολόκληρη η Β. και Ν. Αμερική είχε 15,4% των παγκόσμιων διεθνών αφίξεων, πολύ λιγότερες από το 19,2% της ομάδας των 7 χωρών της Μεσογειακής Ευρώπης!

**Πίνακας 2: Διεθνείς Αφίξεις τουριστών Παγκοσμίως, κατά περιοχή (εκατομμύρια)**

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2018	Μηβ 1990-2018	Μεσ.Ετήσ.Μη Παγκ %	1990	Παγκ % 2018
<b>Παγκοσμίως</b>	<b>439</b>	<b>540</b>	<b>687</b>	<b>809</b>	<b>952</b>	<b>1197</b>	<b>1407</b>	<b>220.5%</b>	<b>4.25%</b>	<b>100.0%</b>	<b>100.0%</b>
<b>Ευρώπη</b>	266	315	396	442	487	607	716	169.2%	3.60%	57.6%	50.9%
<i>Μεσογειακή Ευρώπη*</i>	94	103	141	158	175	244.1	270.4	187.7%	3.85%	20.5%	19.2%
<b>Ασία / Ειρηνικός</b>	56	82	110	155	208	285	348	521.4%	6.74%	16.0%	24.7%
<b>Αμερική</b>	93	109	128	133	150	194	216	132.3%	3.06%	18.6%	15.4%
<b>Αφρική</b>	15	20	28	37	50	54	68	353.3%	5.55%	4.1%	4.8%
<b>Μέση Ανατολή</b>	9.6	13.7	24.2	39	56	58	59	514.6%	6.70%	3.5%	4.2%
*Μεσογειακή Ευρώπη (7 χώρες): Ισπανία, Γαλλία, Ιταλία, Κροατία, Ελλάδα, Κύπρος, Μάλτα											
Πηγή: World Tourism Organization (UNWTO), 2020											

Πηγή: UNWTO (2020), επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει δεδομένα διεθνών τουριστικών αφίξεων για 14 χώρες της λεκάνης της μεσογείου, 7 ευρωπαϊκές, 4 αφρικανικές και 3 ασιατικές<sup>1</sup>. Οι 14 αυτές χώρες το 2005 δέχονταν 245,5 εκ. διεθνείς τουριστικές αφίξεις επί συνόλου 809,1 εκ. παγκοσμίως, ένα εντυπωσιακό ποσοστό 30,3%. Μέχρι το 2018 οι μεσογειακές χώρες αύξαναν την τουριστική τους κίνηση με μέση ετήσια αύξηση 3,24% και έφτασαν τις 371,5 εκ. αφίξεις, έναντι 1407,4 εκ. παγκοσμίως, ή 26,4%.<sup>2</sup> Παρατηρούμε μια αυξητική μεν πορεία των μεσογειακών χωρών ως σύνολο, αλλά χαμηλότερη από το μέσο ρυθμό της παγκόσμιας αγοράς. Άλλες περιοχές του πλανήτη αύξαναν την τουριστική τους κίνηση πολύ ταχύτερα. Οι λόγοι είναι σύνθετοι και άπτονται της παγκοσμιοποίησης, της τεχνολογίας και βέβαια γεωπολιτικών εξελίξεων.

**Πίνακας 3: Διεθνείς Αφίξεις Τουριστών, 2005-2018  
(εκατομμύρια)**

	2005	2010	2015	2018	Μηβ 2005-2018	Μεσ.Ετήσι.Μη%	Μεσογ Χωρ 200	% Μεσογ Χωρ 2018	% Κόσμου
Γαλλία	75.0	77.6	84.5	89.4	19%	1.36%	30.5%	24.1%	9.3%
Ισπανία	55.9	52.7	68.2	82.8	48%	3.07%	22.8%	22.3%	6.9%
Ιταλία	36.5	43.6	50.7	61.6	69%	4.11%	14.9%	16.6%	4.5%
Τουρκία	24.2	31.4	39.5	45.8	89%	5.03%	9.9%	12.3%	3.0%
Ελλάδα	14.8	15.0	23.6	30.1	103%	5.61%	6.0%	8.1%	1.8%
Κροατία	7.7	9.0	12.6	16.6	116%	6.09%	3.1%	4.5%	1.0%
Μαρόκο	5.8	9.3	10.2	12.3	112%	5.95%	2.4%	3.3%	0.7%
Αίγυπτος	8.6	14.7	9.3	11.3	31%	2.12%	3.5%	3.0%	1.1%
Τυνησία	6.4	7.8	5.4	8.3	30%	2.02%	2.6%	2.2%	0.8%
Ισραήλ	1.9	2.8	2.8	4.1	116%	6.09%	0.8%	1.1%	0.2%
Κύπρος	2.5	2.2	2.7	3.9	56%	3.48%	1.0%	1.0%	0.3%
Αλγερία	1.4	2.1	1.7	2.7	93%	5.18%	0.6%	0.7%	0.2%
Μάλτα	1.2	1.3	1.8	2.6	117%	6.13%	0.5%	0.7%	0.1%
Συρία	3.6	8.5	0.0	0.0	-100%	-	1.5%	0.0%	0.4%
<b>Συν. 14 Μεσογ. Χώρ</b>	<b>245.5</b>	<b>278.0</b>	<b>313.0</b>	<b>371.5</b>	<b>51%</b>	<b>3.24%</b>	<b>100.0%</b>	<b>100.0%</b>	<b>30.3%</b>

Πηγή: UNWTO (2020), επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Στην Ελλάδα οι διεθνείς τουριστικές αφίξεις διπλασιάστηκαν το 2005-2018. Ακριβέστερα, αυξήθηκαν κατά 103%, από 14,8 εκ. σε 30,1 εκ., με ένα μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης για την περίοδο 5,61%, μέγεθος τεράστιο, ιδίως καθόσον περιλαμβάνει και αρκετά χρόνια οικονομικής κρίσης και συρρίκνωσης των εθνικών οικονομιών, αλλά και παρολίγο πτώχευσης της ελληνικής οικονομίας. Επομένως η διεθνής τουριστική ζήτηση δεν επηρεάζεται αρνητικά από τις αντίξοες εσωτερικές οικονομικές συνθήκες, συχνά μάλιστα συμβαίνει το αντίθετο, κάτι που σε ορισμένες περιπτώσεις είναι εμφανές και σε χώρες του τρίτου κόσμου.

Αντίθετα, η ευαλωτότητα πλήττει κυρίως χώρες με προβλήματα πολέμου, τρομοκρατίας ή αστάθειας. Αυτά έχουν τεράστιον αντίκτυπο στην τουριστική βιομηχανία. Παρατηρούμε μεγάλες διακυμάνσεις, όπως μετά την 'Αραβική Άνοιξη' στην Αίγυπτο με 8,6 - 14,7 - 9,3 - 11,3 εκ. αφίξεις το 2005 - 2010 - 2015 - 2018, στην Αλγερία με 1,4 - 2,1 - 1,7 - 2,7 εκ. αντίστοιχα. Στη Συρία οι 3,6 εκ. αφίξεις το 2005 αυξήθηκαν σε 8,5 εκ. το 2010 ενώ επήλθε πλήρης κατάρρευση με τον πόλεμο μέχρι και σήμερα (Πίνακας 3). Και στην Ελλάδα οι συνέπειες της συνεχιζόμενης 'προσφυγικής κρίσης' είναι αρνητικές και απρόβλεπτες. Δυστυχώς λείπουν τέτοια λεπτομερή και γεωγραφικά εξειδικευμένα στοιχεία για τη φετινή χρονιά της πανδημίας, που ο τουρισμός κυριολεκτικά καταστράφηκε, με εντελώς απρόβλεπτες τις βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες προοπτικές.<sup>3</sup>

Όσο για τις διεθνείς τουριστικές εισπράξεις, που αναλύονται στον Πίνακα 4, το 2005 οι 14 χώρες της Μεσογείου σημείωσαν εισπράξεις \$193,5 δισ. από το διε-



θνή τουρισμό επί συνόλου 707,7 δισ. παγκοσμίως, έχοντας μερίδιο 27,3%. Μέχρι το 2018 οι μεσογειακές χώρες αύξαναν τις εισπράξεις τους με μέση ετήσια αύξηση 3,02% και έφτασαν τα \$284,7 δισ., έναντι 1461,6 δισ. παγκοσμίως, δηλαδή μερίδιο 19,5%. Μείωσαν όμως το μερίδιό τους στις παγκόσμιες εισπράξεις κατά το ένα τρίτο. Γίνεται εμφανής μια μεταβολή των ποιοτικών χαρακτηριστικών προς την προσφορά χαμηλής αξίας μαζικού τουριστικού προϊόντος, αν και όχι με την ίδια ένταση σε όλες τις Μεσογειακές χώρες.

**Πίνακας 4: Διεθνείς Τουριστικές εισπράξεις 2005-2018 (δισεκ. USD)**

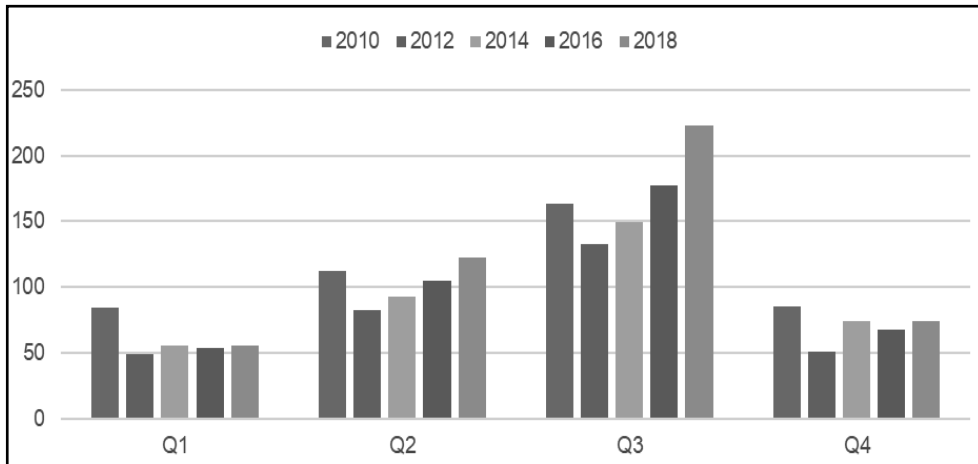
	2005	2010	2015	2018	Μπβ 2005-2018	Μεσ. Ετήσι. Μπβ	% Μεσογ Χωρ 2005	% Μεσογ Χωρ 2018	% Κόσμου 2005	% Κόσμου 2018
Ισπανία	52.2	58.8	62.5	81.5	56%	3.49%	27.0%	28.6%	7.4%	5.6%
Γαλλία	44.0	57.1	58.3	65.5	49%	3.11%	22.7%	23.0%	6.2%	4.5%
Ιταλία	35.4	38.8	39.4	49.3	39%	2.58%	19.3%	17.3%	5.0%	3.4%
Τουρκία	19.2	22.6	26.6	25.2	31%	2.11%	9.9%	8.9%	2.7%	1.7%
Ελλάδα	13.3	12.7	15.7	17.3	30%	2.04%	6.9%	6.1%	1.9%	1.2%
Κροατία	7.4	8.1	8.8	11.8	59%	3.65%	3.8%	4.1%	1.0%	0.8%
Αίγυπτος	6.9	12.5	6.1	11.6	68%	4.08%	3.6%	4.1%	1.0%	0.8%
Μαρόκο	4.6	6.7	6.3	7.8	70%	4.15%	2.4%	2.7%	0.6%	0.5%
Ισραήλ	3.2	4.9	5.9	7.2	125%	6.44%	1.7%	2.5%	0.5%	0.5%
Κύπρος	2.3	2.1	2.5	3.5	52%	3.28%	1.2%	1.2%	0.3%	0.2%
Μάλτα	0.8	1.1	1.4	1.9	138%	6.88%	0.4%	0.7%	0.1%	0.1%
Τυνησία	2.1	2.6	1.4	1.7	-19%	-1.61%	1.1%	0.6%	0.3%	0.1%
Αλγερία	0.2	0.2	0.3	0.4	100%	5.48%	0.1%	0.1%	0.0%	0.0%
Συρία	1.9	6.2	0.0	0.0	-100%	-	1.0%	0.0%	0.3%	0.0%
<b>Συν.14 Μεσογ. Χωρ</b>	<b>193.5</b>	<b>234.4</b>	<b>235.2</b>	<b>284.7</b>	<b>47%</b>	<b>3.02%</b>	<b>100.0%</b>	<b>100.0%</b>	<b>27.3%</b>	<b>19.5%</b>
<b>Σύνολο Κόσμου</b>	<b>707.7</b>	<b>980.3</b>	<b>1227.9</b>	<b>1461.6</b>	<b>107%</b>	<b>5.74%</b>	<b>-</b>	<b>-</b>	<b>100.0%</b>	<b>100.0%</b>

Κατάταξη βάσει δεδομένων έτους 2018

Πηγή: UNWTO (2020), επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Δυο φαινόμενα που συνοδεύουν την προσφορά μαζικοποιημένου και χαμηλότερης αξίας (και ποιότητας) τουριστικού προϊόντος είναι η χωρική πόλωση, ιδιαίτερα έντονη στην Ελλάδα του 20ου αιώνα (Leontidou 1991) και η ευαλωτότητα: ένα προϊόν που στοχεύει απλά στην ευχαρίστηση, χωρίς δέσιμο με ειδικά ενδιαφέροντα και επιδιώξεις, αχρηστεύεται αμέσως μόλις παρουσιαστεί το οποιοδήποτε πρόβλημα. Ας προσθέσουμε και την έντονη εποχικότητα, που διέπει ιδίως τον τουρισμό των 4S,<sup>4</sup> αλλά και τον θαλάσσιο τουρισμό σκαφών αναψυχής και λιγότερο τις κρουαζιέρες (Kradonellis 2001). Η εποχικότητα του ελληνικού τουρισμού είναι προφανής στο Διάγραμμα 2, που εστιάζει στα χρόνια της κρίσης (2010-2018), η οποία επέδρασε στις τουριστικές εισπράξεις και το τουριστικό προϊόν στην Ελλάδα. Το ότι ο δείκτης των εισπράξεων έμεινε καθηλωμένος κατά το πρώτο τρίμηνο (Q1) αλλά και το 4ο τρίμη <?> Τα “4S” στον τουρισμό: Sun, Sea, Sand, and Sex. νο (Q3) για όλα τα έτη της περιόδου, σημαίνει ότι οι εναλλακτικές μορφές που αντικαθιστούν τον εποχικό τουρισμό δεν μπόρεσαν να αυξήσουν την απόδοσή τους. Η όποια αύξηση, που ήταν σημαντική μετά το 2015, προήλθε από το μαζικό θερινό τουρισμό, με αποτέλεσμα τη μεγέθυνση της επισκεψιμότητας και την παράλληλη μείωση των εισπράξεων.

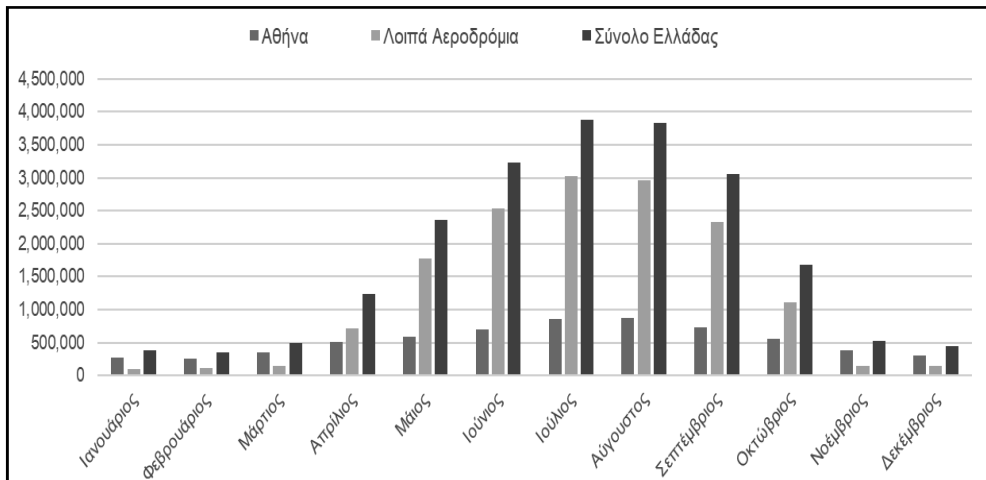
**Διάγραμμα 2: Ελλάδα: Δείκτης Κύκλου Εργασιών Καταλύματος - Εστίασης Τρίμηνα, 2010-2018**



Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (2019), επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Το Διάγραμμα 3 μας δίνει ακόμα μια διάσταση της εποχικότητας. Οι διεθνείς αφίξεις στην Αθήνα παρουσιάζουν μειωμένη εποχικότητα, πράγμα που επιβεβαιώνεται και τη σχετική βιβλιογραφία για τον αστικό τουρισμό. Αντίθετα οι διεθνείς αφίξεις στα περιφερειακά αεροδρόμια, που ανάλογα με την περιοχή αφορούν σε μεγάλο ή και αποκλειστικό βαθμό το μαζικό τουρισμό των 4S, έχουν πολύ έντονη εποχικότητα. Τόσο έντονη μάλιστα, που συμπαρασύρουν και τα μεγέθη ολόκληρης της χώρας, όπως εμφανώς διακρίνεται στο διάγραμμα.

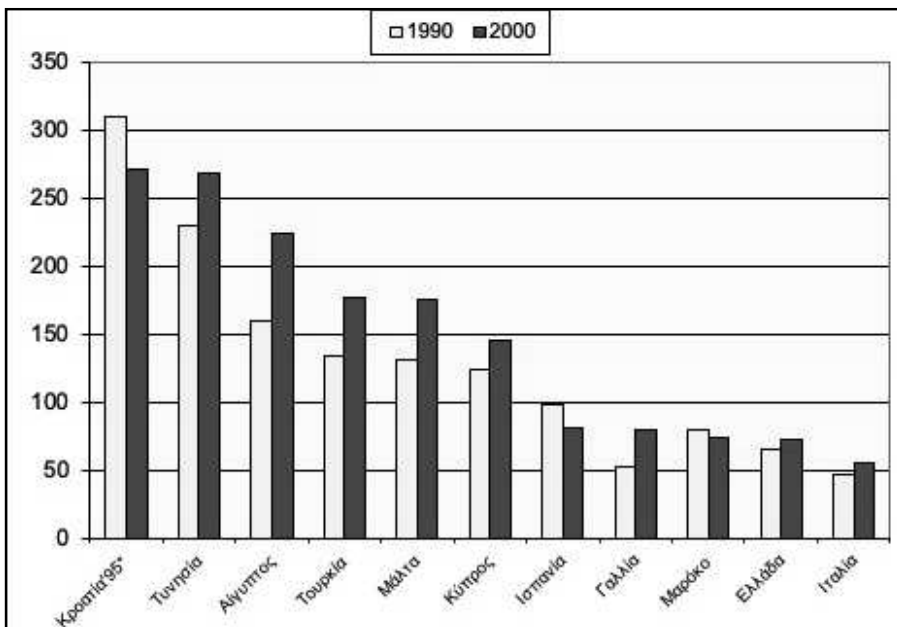
**Διάγραμμα 3: Διεθνείς Αεροπορικές Αφίξεις 2019 μηνιαίως, κατά περιοχές**



Πηγή: ΣΕΤΕ (2020), επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Τα μέσα μεγέθη των ξενοδοχείων διαφοροποιούνται ανάλογα με τη χώρα και φανερώσουν το κυρίαρχο ή/ και επιδιωκόμενο είδος τουρισμού (Βαγιονής & Καφούρος 2007, βλ. Διάγραμμα 4). Στην Αίγυπτο το μέσο μέγεθος ξενοδοχείων είναι τριπλάσιο από το αντίστοιχο μέσο της Μεσογείου, και βαίνει αυξανόμενο, με κυρίαρχη την εγκατάσταση μεγάλων διεθνών ξενοδοχειακών αλυσίδων. Στην Τυνησία παρουσιάζεται επίσης ένα μεγάλο μέσο μέγεθος ξενοδοχείου της τάξης των 250 κλινών, επίσης με αυξητική τάση, που σημαίνει ότι δεν αναπτύσσεται ο ατομικός και οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού. Αντίθετα, στην Ισπανία το μέσο μέγεθος ξενοδοχείου βαίνει μειούμενο, καθώς προωθείται μια στροφή από το μαζικό τουρισμό σε νέες, ειδικότερες ή εναλλακτικές μορφές τουρισμού. Το ίδιο συμβαίνει και στην Κροατία, που -λόγω του σοσιαλιστικού τύπου ανάπτυξης- είχε το απόλυτα μεγαλύτερο μέσο μέγεθος ξενοδοχείων (310 κλίνες το 1995), η οποία μειώνει με γρήγορο ρυθμό το μέσο μέγεθος επεκτείνοντας την τουριστική προσφορά σε νέες πιο ευέλικτες και ελκυστικές μορφές. Στη Γαλλία το μέσο μέγεθος ξενοδοχείων είναι πολύ μικρό, περί τις 80 κλίνες, ενώ το δυναμικό των εναλλακτικών καταλυμάτων είναι το μεγαλύτερο από οποιαδήποτε άλλη χώρα του κόσμου και ενισχύει το εύρος του τουριστικού προϊόντος. Η Ιταλία έχει το μικρότερο μέσο μέγεθος ξενοδοχείου, στις 56 κλίνες, και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στα εναλλακτικά καταλύματα με τιμές πιο προσιτές από τις ξενοδοχειακές.

Διάγραμμα 4: Μέσος Αριθμός Κλινών ανά Ξενοδοχείο



Πηγή: Βαγιονής & Καφούρος 2007: 47.

Οι μορφές αυτές, που τη δεκαετία του 2000 άρχισαν να αναπτύσσονται και στην Ελλάδα, διευρύνουν το τουριστικό προϊόν κάθε χώρας με μεγαλύτερη σύνδεση με την τοπική κοινωνία (Βαγιονής & Καφούρος 2007). Πρόκειται εδώ για προάγγελο των βραχυχρόνιων μισθώσεων σε πλατφόρμας τύπου AirBnB και άλλες που εξαπλώθηκαν στη συνέχεια. Σε αυτά, όπως και στις προγενέστερες μορφές που αναφέραμε, ανέκυψαν προβλήματα φορολόγησης και προδιαγραφών, τα οποία σταδιακά ελέγχονται. Οι βραχυχρόνιες μισθώσεις φαίνεται να πλήττονται από τον covid-19 και ενδέχεται να υποχωρήσουν στο άμεσο μέλλον, σε όφελος της ενοικίασης για ολόκληρο το χρόνο.

Οι παγκοσμιοποιημένες επιλογές των μεγάλων ομίλων αντιστρατεύονται τόσο το παραμένον εισόδημα σε πολλούς τόπους, όσο και τη βιώσιμη ανάπτυξη, περισσότερο με βάση τους τρέχοντες οικονομικούς και στρατηγικούς τους σχεδιασμούς και λιγότερο βάσει των μελλοντικών δυνατοτήτων ή προοπτικών ανάπτυξης του τόπου υποδοχής. Ακόμα δυσμενέστερες είναι οι επιπτώσεις της εποχικότητας, που επιφέρει υψηλό ποσοστό σχολάζουσας δυναμικότητας κατά τους μη παραγωγικούς 6 μήνες. Αντίθετα, στην «υψηλή περίοδο» (high season) σημειώνεται δυσανάλογη καταπόνηση των υποδομών, υπερεκμετάλλευση των φυσικών πόρων, στρέβλωση των παραγωγικών και κοινωνικών δομών και προσβολή του φυσικού περιβάλλοντος και του τοπίου.

Επιζητούνται επομένως, εδώ και πολλές δεκαετίες, εναλλακτικές μορφές τουρισμού που θα απαλύνουν την εποχικότητα στη Μεσόγειο. Από έρευνες της δεκαετίας του 1980 προβάλλεται ένα πρότυπο εναλλακτικό του μαζικού τουρισμού, δηλαδή του ήλιου-παραλίας ή των 3 ή 4S, ή και του τουρισμού των 4A.<sup>5</sup> Αυτό που συνοπτικά ονομάστηκε “Εναλλακτικός Τουρισμός” (Κομίλης & Βαγιονής 1999) περιλαμβάνει τον πολιτιστικό, συνεδριακό/ επιστημονικό, αστικό, οικιστικό, ιατρικό, αθλητικό/ περιπέτειας, το θρησκευτικό τουρισμό κ.ά. Ορισμένες από αυτές τις μορφές θα μας απασχολήσουν εδώ. Μετά το 2011, προβάλλεται επίσης και ο “Συνειδητοποιημένος Τουρισμός”<sup>6</sup> ως μια πιο ποιοτική βιομηχανία ελεύθερου χρόνου για αναψυχή και εξερεύνηση. Καμπάνιες σε φυλλάδια και ιστοσελίδες κατέκριναν το μαζικό τουρισμό και σε ορισμένους πυρήνες τόνιζαν τη ‘βιωσιμότητα’ ή ‘αειφορία’ και κάποιες περιβαλλοντικές ποιότητες που συχνά δεν υπήρχαν πια (Κομίλης & Βαγιονής 1999, Loukissas & Skayiannis 2001).

### **3. Πόλεμος, καταστροφές και τουρισμός: Από την ευαλωτότητα στην ανθεκτικότητα**

**Η** Μεσόγειος ήταν και παραμένει επικίνδυνη ζώνη με πολλά τοπία καταστροφών, τα οποία μπορεί να πλήττουν τον τουρισμό πολύ σκληρά. Ολόκληρος ο κόσμος έχει πλέον πικρή πείρα από πλήγματα, όπως το χειρότερο της επιδημίας του κορωνοϊού από το Φεβρουάριο του 2020 μέχρι άδηλο ακόμα χρόνο. Ο τουρι-

ομός είναι μια ιδιαίτερα ευαίσθητη βιομηχανία που χρειάζεται την ελευθερία και την αποφυγή του κινδύνου για να αναπτυχθεί. Όμως σε αυτό το τμήμα θα διερευνήσουμε έναν ιδιόμορφο τύπο τουρισμού σε τοπία που ξεπέρασαν την ευαλωτότητα και δημιούργησαν ανθεκτικές πόλεις αξιοθέατες από τουρίστες που ενδιαφέρονται για την εξερεύνηση ιδιόμορφων τόπων.

Στα διαγράμματα και τους πίνακες που παρουσιάστηκαν πιο πάνω είδαμε μεγάλες διακυμάνσεις του τουρισμού στη Μεσόγειο. Από τη δεκαετία του 2010 η 'Αραβική Άνοιξη' δημιούργησε στην Αίγυπτο αλληπάλληλες δραματικές διακυμάνσεις, με μειώσεις 50% και αυξήσεις 100% στις τουριστικές εισπράξεις λόγω των διαφόρων τρομοκρατικών ενεργειών και της αστάθειας (βλ. Πίνακα 4). Οι πόλεμοι στη Συρία και τη Λιβύη, η αστάθεια κατά περιόδους στις λοιπές βορειοαφρικανικές χώρες, τα τρομοκρατικά χτυπήματα, το εντεινόμενο - και κατευθυνόμενο - μεταναστευτικό ρεύμα εξ ανατολών στα σύνορα της Ελλάδας, διαγράφουν απειλές στον τουρισμό της περιοχής. Όσο για τους Αγίους Τόπους, οι συγκρούσεις και ο αυξανόμενος φονταμενταλισμός δημιουργούν συνεχή διαταραχή των τουριστικών ρευμάτων. Στα δυτικά εξ άλλου, μετά το τρομοκρατικό χτύπημα στη Μαδρίτη το 2004 η Ισπανία είχε μειωμένο αριθμό αφίξεων για περισσότερο από μία πενταετία, όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.

Όμως στο πλαίσιο αυτό διαγράφονται, παραδόξως, και νέες μορφές τουρισμού. Ο καινοφανής πολεμικός τουρισμός ανατρέπει όλους τους κανόνες, μια και η ειρήνη και η ασφάλεια είναι καθοριστικοί παράγοντες για τον τουρισμό. Στις εμπόλεμες περιοχές διαμορφώνεται μια στρατηγική αρνητικής δημοσιότητας. Όμως εδώ ανακύπτει μια αντίφαση. Με τη λήξη του πολέμου και υπό προϋποθέσεις εκδηλώνεται ενδιαφέρον για τόπους βασανισμένους, ιδίως όταν τα ΜΜΕ προβάλλουν τη βία, την εγκληματικότητα, την τρομοκρατία, τις φυσικές καταστροφές όπως σεισμούς, ηφαιστειακές εκρήξεις, αλλά και τις γεωπολιτικές τραγωδίες και τον πόλεμο. Αυτά δεν μπορούν να αποτραπούν και οι περιφέρειες που τα υφίστανται πρέπει να αναπτύξουν ανθεκτικότητα για να απαλύνουν τις αρνητικές συνέπειες προς όφελός τους.

Η ανθεκτικότητα (resilience) είναι ένας κάπως πρόσφατος όρος που προστέθηκε στη φρασεολογία του σχεδιασμού (Fainstein 2014). Ανθεκτική περιφέρεια είναι αυτή που προσαρμόζεται σε αναπότρεπτα συμβάντα που προκαλούν συστημική αλλαγή, χωρίς να τα αποτρέπει. Δεν μπορεί άλλωστε κανένας δημόσιος φορέας να τα αποτρέψει, αφού προκαλούνται από την αλληλεπίδραση πολλών ασυντόνιστων παραγόντων. Μόνο η προσαρμογή ή η αυθόρμητη δράση μπορεί να εξασφαλίσει την επιβίωση σε αυτές τις συνθήκες.

Μερικές πόλεις ορίζουν την ιδιαιτερότητά τους και την πολιτιστική τους κληρονομιά με βάση τον πόλεμο και τη βία. Οι τουρίστες επισκέπτονται τόπους και τοπία δυστυχίας, όπως το Άουσβιτς, τη Χιροσίμα, το τείχος του γκέτο στη Βαρσοβία, τα απομεινάρια του τείχους του Βερολίνου και το μνημείο για τους δολοφονημένους

Εβραίους της Ευρώπης -τεράστιο θρηνητικό γλυπτό σε κεντρικότατο σημείο του αστικού ιστού- αλλά και το Μουσείο του Τείχους του Βερολίνου (Mauermuseum) και την βομβαρδισμένη εκκλησία Keiser Wilhelm Gedächtniskirche (Memorial Church) στο κέντρο της πόλης, διαρκές αντιπολεμικό μνημείο.

Στη Νότια Αφρική, στο μουσείο Απαρτχάιντ του Σοβέτο, αποφυλακισμένοι οδηγοί τουριστών αναλαμβάνουν να κάνουν τις μνήμες του Απαρτχάιντ άμεσες και ορατές. Ο 21ος αιώνας ξεκίνησε με το τρομοκρατικό χτύπημα της 9ης Σεπτεμβρίου 2001 στις ΗΠΑ με παγκόσμιες επιπτώσεις, οπότε και ανέκυψε το Point Zero στη Νέα Υόρκη, όπου το σκάμμα της καταστροφής παρέμενε συμβολικό και επισκέψιμο μέχρι την ανοικοδόμηση της περιοχής. Ο οικολογικός οικισμός που χτίστηκε μετά τον τυφώνα Κατρίνα του 2005 στη Νέα Ορλεάνη, εν μέρει χρηματοδοτημένος από τον Brad Pitt, συνετέλεσε στην προσέλκυση τουριστικού ενδιαφέροντος στην πόλη, τόσο, όσο και οι δημόσιοι χώροι του καρναβαλιού Mardi Gras και οι γειτονιές της πόλης όπου γεννήθηκαν οι πιο σπουδαιότεροι μουσικοί της jazz.

Ανθεκτικότητα επέδειξαν διαχρονικά και Μεσογειακοί τόποι καταστροφής. Ευάλωτοι τόποι του παρελθόντος με μεγάλη επισκεψιμότητα αρχίζουν από την κατεστραμμένη αρχαία Πομπηία αλλά και από λιγότερο γνωστές βυθισμένες πολιτείες στην Τέλενδο της Καλύμνου, στην Κίμωλο, στην Επίδαυρο, που ήταν κάποτε τόποι ανθηροί και τώρα κείτονται ερειπωμένοι από φυσικές καταστροφές. Ας προσθέσουμε και ναυάγια, όπως της Ζακύνθου και της Αλοννήσου, το οποίο διαμορφώθηκε πρόσφατα σε υποβρύχιο μουσείο.

Τοπία δυστυχίας δημιουργούνται διαρκώς στην εμπόλεμη περιοχή γύρω από τη Μεσόγειο: στη Μέση Ανατολή, στα Βαλκάνια και στη Βόρεια Αφρική υπάρχουν πληθυσμοί που ακόμα και σήμερα βρίσκονται σε σύγκρουση. Στους πολέμους η παράδοση εξαλείφεται, η ιστορία ξαναγράφεται, τα μνημεία ανατινάζονται, οι δρόμοι αλλάζουν όνομα από τους κρατούντες. Η κοινωνία διαλύεται και δημιουργούνται οι προσφυγικές ροές της δυστυχίας από τη Λιβύη ως τη Συρία και πιο βόρεια.

Μετά τον πόλεμο όμως αναδύονται κάποια ανθεκτικά τοπία όπου καταφθάνουν επισκέπτες. Από τη δεκαετία του 1990 τα Βαλκάνια στο σύνολό τους προσφέρουν μνημεία αποστροφής και ενοχής αλλά και μια ζώσα παράδοση πολέμου και μίσους, η οποία αξιοποιείται στον πολεμικό τουρισμό συνδυάζοντας το εικονικό - τηλεοπτική δημοσιότητα - και το πραγματικό - ερειπωμένα τοπία - στο τουριστικό μάρκετινγκ. Στις πόλεις της πρώην Γιουγκοσλαβίας, που έχαναν επισκέπτες για πολύ καιρό, αναπτύχθηκε ο πολεμικός τουρισμός από την τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα. Το ερειπωμένο Σαράγιεβο καταγράφεται και στοιχειώνει το Βλέμμα του Οδυσσέα, την ταινία του Θόδωρου Αγγελόπουλου. Το Mostar, που έμεινε ερειπωμένο για 6 χρόνια, σταδιακά κινήθηκε προς τουριστική ανάπτυξη, όπου τα σουβενίρ και οι τουριστικοί οδηγοί προβάλλουν ιστορίες πολέμου. Μέχρι πρόσφατα μπορούσε κανείς να συλλέξει ακόμα και κάλυκες σφαιρών από την περιοχή της κατεστραμμένης Παλαι-

ας Γέφυρας Stari Most στον ποταμό Neretva, μέχρις ότου αυτή ανακατασκευάστηκε, άνοιξε στις 23.7.2004 και ανακηρύχθηκε ως μνημείο παγκόσμιας κληρονομιάς από την UNESCO.<sup>7</sup> Ο υπόλοιπος οικισμός όμως δεν έχει συνέλθει από τις καταστροφές.

Σε αντιδιαστολή, το Dubronnik κινήθηκε ταχύτατα προς την ανακατασκευή του τοπίου του και την ανάδειξη της παράδοσής του, που ούτως ή άλλως πάντοτε αποτελούσε επίκεντρο του τουρισμού της Κροατίας.<sup>8</sup> Η καστροπολιτεία έχει ανακηρυχθεί μνημείο παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς από την UNESCO και χρηματοδοτήθηκε πλουσιοπάροχα από διεθνείς φορείς για να ανακαινιστεί. Επιμένει όμως να προσανατολίζεται στην προβολή του πολέμου του 1990-95, που κατέστρεψε περισσότερο αυτό το τμήμα των Δαλματικών ακτών: ένας χάρτης των πολεμικών καταστροφών είναι αναρτημένος κοντά στο άνοιγμα της πύλης του τείχους της πόλης. Η σύγκριση του Dubronnik με το Mostar αναδεικνύει την απόσταση ανάμεσα σε τόπους που προστατεύονται από τις πολιτικές των διεθνών οργανισμών και σε άλλους, που παραμένουν εγκαταλειμμένοι στην τύχη τους.

Συναφής είναι και ο τουρισμός που προσελκύεται από τα πολεμικά μουσεία σε πολλές πόλεις (Παρίσι, Βιέννη, Μόσχα, Αθήνα) αλλά και από αξιοποιημένους και επισκέψιμους τόπους-μουσεία όπως τα War Cabinets του Λονδίνου. Λιγότερο διεθνές ενδιαφέρον εκδηλώνεται για τα οχυρά Ρούπελ στην Ελλάδα ή για τις καταρρέουσες πολυβολημένες προσφυγικές πολυκατοικίες στη λεωφόρο Αλεξάνδρας και στην Καισαριανή, που αποτελούν τοπόσημα από την περίοδο του εμφυλίου πολέμου στην Αθήνα.

Η Ελλάδα τώρα μετασηματίζεται σε έναν παράδοξο τουριστικό προορισμό, μετά τα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης σε συνδυασμό με την προσφυγική κρίση. Το θέαμα της λιτότητας, των ταραχών και της φτώχειας στη χώρα πέρασε από τα ΜΜΕ σε αξιοθέατο στο αξιοκατάκρητο τουριστικό πακέτο που διαφήμιζε η εφημερίδα The Guardian στις 28.3.2018. Προτείνονταν περιοδείες σε πληγείσες περιοχές και προσφυγικούς καταυλισμούς και ξεναγήσεις σε φτωχογειτονιές.<sup>9</sup> Ακολούθησε μαζικό τρολλάρισμα στην Ελλάδα, στο Facebook και άλλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης,<sup>10</sup> με αποτέλεσμα την ακύρωση του πακέτου. Δεν είναι δυστυχώς αυτή η μόνη περίπτωση τουριστικοποίησης με νοοτροπία Οριενταλιστική (όπως ορίζεται από τον Said, 1978) ή κρυπτο-αποικιακή (Herzfeld 2002), όπου οι κρίσεις και τα προβλήματα μετατρέπονται σε τουριστικά εμπορεύσιμα αγαθά (commodities) και όπου καλούνται οι ευαίσθητοι φιλελεύθεροι Βόρειοι να 'βοηθήσουν'. Είναι πάντως ίσως αυτό το πιο απεχθές επεισόδιο, που δείχνει ότι ο καταστροφολογικός και πολεμικός τουρισμός και οι παραλλαγές του δεν ενδεικνύται να ενισχυθούν ως διέξοδοι για το ξεπέρασμα της ευαλωτότητας, γιατί πλήττουν την αξιοπρέπεια των λαών. Είναι οπωσδήποτε όμως αξιοσημείωτο να αναλογιστούμε, σε ποιο σημείο μπορεί να οδηγήσει η προσπάθεια των τουριστικών πρακτόρων και των τοπικών αρχών για ανθεκτικούς οικισμούς και τοπία, ακόμα και κόντρα σε κάθε δεοντολογία.

## 4. Μεσογειακός Πολιτιστικός Τουρισμός ως αντίδοτο στην εποχικότητα

Πολλά τοπία της Μεσογείου είχαν υποκύψει στον μαζικό τουρισμό όταν, από την εποχή της ρευστότητας (Αφουξενίδης κ.ά. 2019), και στο πλαίσιο της μετανεωτερικότητας, οι καταναλωτικές συνήθειες άρχισαν να αλλάζουν. Αναδείχθηκαν λοιπόν διάφορες μορφές εναλλακτικού τουρισμού, ειδικών ενδιαφερόντων, που πλήττονταν λιγότερο από εποχικότητα: περιηγητικός, θαλάσσιος (ιστιοπλοϊκός, αλιευτικός, θαλασσίων σπορ όπως σκι, κανώ, υποβρύχιων σπορ κ.ά.), ορεινός (ορειβασία, αναρρίχηση, σκι, κ.ά.), οικολογικός (φωτογραφικός, ορνιθολογικός, κ.ά.), συνεδριακός, αστικός, ταξιδιωτική εξερεύνηση, τουρισμός περιπέτειας (trekking, rafting, canyoning, σπορ 'αδρεναλίνης'), ποδηλατικός (cyclotourism), τουρισμός αναζωογόνησης και διαλογισμού, θρησκευτικός, κινηματογραφικός, κλπ. Στο χώρο της Μεσογειακής Ευρώπης εμφανίζονται οι περισσότερες από τις παραπάνω μορφές, σε διαφορετικούς βέβαια βαθμούς, εμπλουτίζοντας το τουριστικό προϊόν. Εδώ θα εξετάσουμε πρώτα τον αστικό τουρισμό, ο οποίος έχει την πιο μακρά ιστορία, με έμφαση βέβαια στην πόλη, τόσο ως δομημένο περιβάλλον όσο και ως πολιτιστική μητρόπολη μικρότερης ή μεγαλύτερης εμβέλειας. Έπειτα θα διερευνήσουμε μορφές τουρισμού που προκύπτουν από την κυριαρχία των ΜΜΕ, από τη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο, καθώς και το θρησκευτικό ή προσκυνηματικό τουρισμό, που είναι επίσης παλαιός, αλλά αναζωογονείται στη Μεσόγειο.

### 4.1 Αστικός ανταγωνισμός: 'city breaks', 'mega events', 'place marketing'

Ο αστικός τουρισμός έχει μακρύ παρελθόν και τώρα, στη μετανεωτερική κοινωνία, προσελκύεται από την ιδιαιτερότητα της κάθε πόλης (Leontidou 1993). Ενισχύεται στην Ευρώπη αφενός με τα city breaks, δηλαδή μικρής διάρκειας (Σαββατοκύριακου) πολιτιστικό τουρισμό σε κομβικές πόλεις, και αφετέρου με τη μαζικότερη έκφρασή του σε διεθνείς διοργανώσεις και γεγονότα (mega-events). Δεν πλήττεται από την εποχικότητα άλλων μορφών τουρισμού: στην Ελλάδα, όπως είδαμε στο Διάγραμμα 3, η Αθήνα εμφανίζεται πολύ σταθερότερη από την ελληνική περιφέρεια σε αφίξεις τουριστών καθ' όλη τη διάρκεια του έτους.

Ήδη από τη δεκαετία του 1990 ο αστικός τουρισμός τροφοδοτείται και αποτελεί απόρροια του εντεινόμενου αστικού ανταγωνισμού, που δημιουργεί ο νεοφιλελευθερισμός: οι πόλεις επιζητούν την ορατότητα, έστω κι εφήμερη, μέσω της αστικής διαφήμισης.<sup>11</sup> Η μεταμοντέρνα λογική υιοθετείται στην αστική διακυβέρνηση, που προσανατολίζεται όλο και λιγότερο στο σχεδιασμό (planning) και όλο και περισσότερο στην πολεοδομική σύνθεση (urban design) ή ακόμα και στα έργα βιτρίνας, με στόχο το marketing του αστικού τοπίου (Leontidou 1993, Λεοντίδου 2006, 2011: 217-225). Επιδιώκεται επίσης η προσέλκυση του πλανητικού τουρισμού, ιδίως με



τη διεκδίκηση διεθνών διοργανώσεων και γεγονότων όπως οι ολυμπιακοί αγώνες. Έτσι οι πόλεις επιδιώκουν να επισύρουν την προσοχή των παγκοσμίων επενδυτών και χρηματοδοτών (Λεοντίδου 2006, Garcia 2019, Leontidou 2020). Η δημιουργία ελκυστικού περιβάλλοντος επιδιώκεται με διπλή στρατηγική: αφενός αξιοποίηση της παράδοσης της κάθε πόλης (όπου υπάρχουν και περιπτώσεις σκηνοθετημένης αυθεντικότητας, όπως το Pueblo Espanol στη Βαρκελώνη) και αφετέρου καινοτόμες αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις, που καλλωπίζουν το αστικό τοπίο. Διεθνείς αρχιτέκτονες προσκαλούνται από ΟΤΑ, κυβερνήσεις ή επιχειρηματίες, να χτίσουν μεγαλοπρεπείς κατασκευές που αποτελούν τοπόσημα και τουριστικούς πόρους. Στην Αθήνα τα ολυμπιακά αρχιτεκτονήματα του Καταλανού Santiago Calatrava στέκουν ακόμα. Ενώ ελάχιστα από τα υπόλοιπα έργα αξιοποιήθηκαν μετά τη λήξη της Ολυμπιάδας του 2004, καταστράφηκε το κωπηλατοδρόμιο, το κέντρο κανώ-καγιακ, κατεδαφίστηκαν άλλα Ολυμπιακά κτίρια και παραμελήθηκαν πολλές αθλητικές εγκαταστάσεις (Kasimati & Vagionis 2012). Αυτός ο τύπος υπερκατανάλωσης και στη συνέχεια εγκατάλειψης έπληξε την Ελλάδα καθοριστικά, αφού περάσαμε από την Ολυμπιάδα στην κρίση (Kasimati & Vagionis 2017, Leontidou 2020).

Το τοπικό κράτος ή η μητροπολιτική κυβέρνηση στηρίζουν ή και δημιουργούν εταιρείες μικτής οικονομίας που παρεμβάλλονται μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού τομέα (Baillly κ.ά. 1996, Λεοντίδου 2006). Πολύ συχνά επίσης εκχωρείται η όλη ανάπτυξη σε ιδιωτικές εταιρείες. Στην Αθήνα μια τέτοια επιτυχημένη ανάπτυξη αποτελεί το συγκρότημα του Κέντρου Πολιτισμού Ιδρύματος Σταύρος Νάργχος (ΚΠΙΣΝ - SNFCC), με το επιβλητικό αρχιτεκτόνημα του Ιταλού διεθνούς αρχιτέκτονα Renzo Piano, που στεγάζει μεταξύ άλλων την Εθνική Βιβλιοθήκη και τη Λυρική Σκηνή. Η δωρεά του Ιδρύματος έδωσε μεγάλη ώθηση στον πολιτισμό και στον αστικό τουρισμό.

Άλλοτε όμως οι παρεμβάσεις ιδιωτών προκαλούν προβλήματα και προσβολές στο αστικό τοπίο. Μεταξύ των μεγάλων εκτάσεων που εκχωρήθηκαν και θα αναπτυχθούν από ιδιωτικούς ομίλους τώρα στην Αθήνα είναι ο χώρος του παλαιού αερολιμένα Ελληνικού. Σε μια τεράστια έκταση του παραλιακού μετώπου της πόλης και σε μεγάλο βάθος το τοπίο προσβάλλεται από τους ουρανοξύστες και το καζίνο της επιθετικής επιχειρηματικότητας που ανέλαβε να αναπτύξει την περιοχή καθ' υπέρβαση των όρων δόμησης που ισχύουν στην πόλη.<sup>12</sup> Κινητοποιήσεις και προσφυγές στα δικαστήρια για αυτή την παρέμβαση, καθώς και για το άλσος της Ακαδημίας Πλάτωνα, που διεκδικείται από επιχειρηματίες για ανέγερση mall, έχουν ξεσπάσει συχνά, αλλά οι ιδιώτες επενδυτές προχωρούν ακάθεκτοι. Εκτός από τους επιχειρηματίες και ο Δήμος Αθηναίων το 2020 αιφνιδίασε με το «Μεγάλο Περίπατο», χωρίς ξεκάθαρη στόχευση, αναστατώνοντας την καρδιά της πόλης με πρόσχημα τον κορωνοϊό προς χάριν μιας αμφιβόλου ποιότητας τουριστικοποίησης, που δεν προκύπτει από τα έως τώρα δεδομένα και ήδη εξανάγκασε το Δήμο στην πρώτη υπαναχώρηση.

Η διεθνοποίηση των αγορών κατοικίας έχει σημαντικές παρενέργειες για τους κατοίκους των πόλεων που τουριστικοποιούνται με άξονα τον εξευγενισμό (gentrification) αλλά και την «οικονομία διαμοιρασμού» και τις πλατφόρμες βραχυχρόνιας μίσθωσης τύπου AirBnB. Έχουν σημειωθεί μεγάλες κινητοποιήσεις διαμαρτυρίας, ιδιαίτερα στη Βαρκελώνη. Από την άλλη, ο εξευγενισμός προς χάριν του αστικού τουρισμού δημιουργεί πιέσεις στον τοπικό πληθυσμό από μια κακώς εννοούμενη προσπάθεια επιχειρηματιών και τοπικών αρχών να εξωραϊστούν τα αστικά τοπία για να γίνουν εμπορεύσιμα, να διαφημιστεί η ίδια η πόλη με γνώμονα το κέρδος, αντί να προσφέρεται στους κατοίκους καλύτερη ποιότητα ζωής (Craglia et al. 2004).

#### *4.2 Λογοτεχνικός και κινηματογραφικός τουρισμός*

Ο νέος «καταναλωτισμός» της κοινωνίας της πληροφορίας είναι γεμάτος ανιγμάτα. Ίσως δεν πρόκειται καν πάντα για καταναλωτισμό. Το τουριστικό βλέμμα (Urry 2002) δεν προσελκύεται και από την ευχαρίστηση ή τη μόρφωση; Τη νοσταλγία ή την προσμονή του μέλλοντος; Αναζητεί άραγε την αυθεντικότητα ή τον εκλεκτικισμό, ή μήπως ανταποκρίνεται στο δέλεαρ της σκηνοθετημένης αυθεντικότητας; Μαγνητίζεται από την πραγματικότητα ή την εικονική πραγματικότητα; Και τι είδους διαδρομές κατασκευάζει ένας επίδοξος τουρίστας στο σαλόνι του με τα βιβλία του, τη μουσική του, τις τηλεοπτικές εκπομπές, ή σε μια αίθουσα κινηματογράφου ή συναυλιών; Σε ποιο βαθμό προσελκύνονται επισκέπτες από την υλική πραγματικότητα και σε ποιο βαθμό από αναπαραστάσεις και simulacra (Baudrillard 1994); Επηρεάζουν οι διαφημίσεις; Ή μήπως επιδρούν τα γεγονότα στις ειδήσεις της TV, ή ο κινηματογράφος, οι εικαστικές τέχνες που αναπαριστούν τοπία (Pinch 2019), τα βιβλία;

Η λογοτεχνία έχει επηρεάσει το τουριστικό βλέμμα, ιδίως στο Βορρά, όπου ξεχωρίζει το Μουσείο Κάφκα στην Πράγα και πολλά Μουσεία Συγγραφέων στη Βρετανία, κυρίως του Εδιμβούργου στη Σκωτία και του Δουβλίνου στην Ιρλανδία. Στο Δουβλίνο μάλιστα ο λογοτεχνικός τουρισμός συναντά την ωραιότερη παραλλαγή του στη συγκινητική διαδρομή, βήμα-βήμα, στο δρόμο που οδηγεί τον επισκέπτη στους τόπους και στους ήρωες του μυθιστορήματος *Ulysses* του James Joyce. Έπειτα είναι και η Αγγλία, με πλήθη τουριστών να επισκέπτονται το Stratford-upon-Avon, γενέτειρα του William Shakespeare με το μουσείο στο σπίτι του, αλλά και το Globe Theatre του Λονδίνου, όπου ανέβαιναν και ανεβαίνουν παραστάσεις των έργων του.

Ο Βάρδος στέλνει τουρίστες ακόμα και στη Μεσόγειο, πρωτίστως στη Βερόνα του Ρωμαίου και της Ιουλιέττας, όπου δεσπόζει το μπαλκόνι της Ιουλιέττας στο παλάτι της και μουσείο. Το συγκρότημα συνέχεια πολιορκείται από πλήθη που στέλνουν επιστολές, γράφουν στους τοίχους και φωτογραφίζονται με το άγαλμα της Ιουλιέττας. Η Βενετία του Εμπόρου της Βενετίας και η Αλεξάνδρεια του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας έχουν εμπνεύσει και πολλά άλλα έργα λογοτε-

χνικά, ποιητικά, κινηματογραφικά, συλλαμβάνοντας το τουριστικό βλέμμα. Άλλες πάλι Μεσογειακές πόλεις πήραν μυθικές διαστάσεις από τις τριλογίες του Laurence Durrell και του Στρατή Τσίρκα.

Όταν μάλιστα η λογοτεχνία συναντά τον κινηματογράφο, οι τουριστικές ροές αυξάνονται για μεγάλα διαστήματα. Ίσως η Μεσογειακή Ευρώπη να μην ανέπτυξε το λογοτεχνικό τουρισμό όσο η Βόρεια Ευρώπη, αλλά ο κινηματογράφος παραμένει εδώ μια διαρκώς ανανεούμενη πηγή τουρισμού. Οι θεατές, γοητευμένοι από τους κινηματογραφικούς ήρωες και την πλοκή των έργων, θαυμάζουν και το τοπίο επί της οθόνης και επιθυμούν να το επισκεφθούν, μετατρέπόμενοι σε εν δυνάμει τουρίστες. Η πολυ-τοπική ταινία *Da Vinci Code* (2006) έφερε μεγάλα πλήθη στη Βρετανία, στους τόπους των γυρισμάτων, το Παρίσι πάντα θα εμπνέει σκηνοθέτες και ταξιδιώτες, αλλά οι πιο «φωτογενείς» πόλεις είναι οι Μεσογειακές. Ανάμεσα στις Ιταλικές πόλεις πρωτοστατεί η Ρώμη με πλείστα έργα - του William Wyler (*Roman Holiday*, 1953), του Federico Fellini (*La Dolce Vita*, 1960), του Paolo Sorrentino (*La Grande Bellezza*, 2013) και πολλών άλλων<sup>13</sup> και η Βενετία, με ταινίες που εκτείνονται από το ρομαντισμό του Luchino Visconti (*Death in Venice*, 1971) ή του Woody Allen (*Everyone Says I Love You*, 1996) ως την περιπέτεια (*The Tourist*, 2010, τις αξιωματηγόμενες σκηνές των ταινιών James Bond, *Moonraker* (1979) και *Casino Royale* (2006) και άλλες), ακόμα και μέχρι το θρίλερ στην υπέροχη κινηματογράφηση μιας απειλητικής Βενετίας από τον Nicholas Roeg στο *Don't Look Now* (1973).

Στην Ελλάδα πολλές διεθνείς ταινίες έφεραν τουρισμό στην Αθήνα αλλά κυρίως σε νησιά: παλιότερα στην Ύδρα μετά τις ταινίες *Boy on a Dolphin* (1957) και την υπέροχη Φαίδρα του Jules Dassin (1962), στην Αμοργό μετά το *Le Grand Bleu* (1988), στην Κεφαλονιά του *Captain Corelli's Mandolin* (2001), στη Σκόπελο και στη Σκιάθο μετά την ταινία *Mamma Mia* (2008). Στην ηπειρωτική Ελλάδα τουρισμός προσελκύστηκε στα Μετέωρα μετά τα *Guns of Navarone* (1961) και πιο πρόσφατα μετά την ταινία *James Bond For your eyes only* (1981). Πολλές ελληνικές ταινίες έχουν επίσης τουριστικό προσανατολισμό, ενώ ακόμα και σήμερα το παραθαλάσσιο ταβερνάκι «Η Τρύπια Βάρκα» ξυπνάει μνήμες από την παλιά κλασική ελληνική ταινία *Η Σωφερίνα* (1964) και ελκύει επισκέπτες στην ακτή Καβούρι της Αττικής.

Η αξιοποίηση των κινηματογραφικών επιτυχιών από τους τοπικούς και εθνικούς οργανισμούς προώθησης τουρισμού ποικίλει κατά τόπους και εποχές. Όπου αυτό έγινε με επιτυχία σημειώθηκαν σημαντικές και μακροχρόνιες θετικές επιδράσεις και τουριστικές ροές (Vagionis & Loumioti 2011). Αλλού ενισχύθηκε ο εποχικός τουρισμός, ενώ αλλού δημιουργήθηκε ζήτηση από μονιμότερο (οικισμικό) τουρισμό.

Όμως δεν προωθείται πάντοτε ο κινηματογραφικός τουρισμός, μια και η σημασία του για την τουριστική ανάπτυξη δεν έχει επαρκώς συνειδητοποιηθεί. Η Ελλάδα, σε αντίθεση με το Μαρόκο, που έχει δημιουργήσει μια ολόκληρη κινη-

ματογραφούπολη για να προσελκύσει συνεργεία για ταινίες, έχασε ακόμα και την ταινία *Mamma Mia 2*, η οποία γυρίστηκε αντί για τη Σκόπελο (της πρώτης ταινίας) στο Κροατικό νησί Vis, που παρουσιάζεται σαν ελληνικό τοπίο. Απαγορεύσεις γυρισμάτων υπήρξαν αρκετές, ή αντιστάσεις τοπικών κοινωνιών ακόμα και σε Έλληνες σκηνοθέτες, όπως στον Θόδωρο Αγγελόπουλο, ο οποίος εκδιώχθηκε από τη Φλώρινα, ή ακριβέστερα αφορίστηκε το 1990 όταν γύριζε *Το Μετέωρο Βήμα του Πελαργού...*<sup>14</sup>

Βέβαια σε ορισμένες περιπτώσεις η φέρουσα ικανότητα του τόπου όπου γυρίστηκε μια ταινία μπορεί να μην είναι επαρκής για να δεχθεί αυξημένους τουρίστες, ή και να σπιλώνεται το αμόλυπτο φυσικό τοπίο και να χάνει - συνήθως ανεπισημασμένα - την προηγούμενη ιδιαιτερότητά του. Η ταινία *The Beach* (2000) και ειδικά ο πρωταγωνιστής της Leonardo di Caprio κατηγορήθηκαν για την καταστροφή του ειδυλλιακού τοπίου του κόλπου Maya στο νησί Koh Phi Phi Leh της Ταϊλάνδης, το οποίο στη συνέχεια προσέλκυσε μεγάλα πλήθη επισκεπτών και τελικά η κυβέρνηση αναγκάστηκε να αναστείλει τον τουρισμό το περασμένο καλοκαίρι. Ο κινηματογραφικός τουρισμός οφείλει να είναι συμβατός με τον οικολογικά υπεύθυνο τουρισμό και οι φορείς της αναπτυξιακής πολιτικής να ακολουθούν στρατηγικές εκπαίδευσης και σεβασμού στο περιβάλλον (Sakellari 2014).

Με βάση τον κινηματογράφο, τη λογοτεχνία, τη μουσική, τις τοπικές παραδόσεις και τα έθιμα διοργανώνονται σε πολλούς τόπους πολιτιστικά φεστιβάλ και εκδηλώσεις, που αποτελούν πόρους έλξης πολιτιστικού τουρισμού. Ενώ βοηθούν στην ανάπτυξη και διατήρηση της «εικόνας» και της ταυτότητας μιας περιοχής (Gursoy et al 2004), απαιτούν συγκριτικά μικρές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου. Κυβερνήσεις και τοπικές αρχές τα χρησιμοποιούν λοιπόν όλο και περισσότερο ως ευκαιρίες προώθησης του τουρισμού (O'Sullivan & Jackson, 2002). Σε σχετική μελέτη περίπτωσης για το 50ο Διεθνές Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης 2009 τεκμηριώνεται η σημασία του για την αναβάθμιση της εικόνας της πόλης και για την ανάδειξή της σε προορισμό πολιτιστικού τουρισμού (Kostoroulou κ.ά. 2013). Αυτό το ρόλο παίζουν και τοπικές εκδηλώσεις όπως οι Αναστενάρηδες στις Σέρρες, τα Ραγκουτσάρια στην Καστοριά, και βέβαια τα καρναβαλικά έθιμα σε πολλά χωριά και τα ξεφαντώματα σε πόλεις όπως η Πάτρα και η Ξάνθη. Η πανδημία του κορωνοϊού πλήττει δυστυχώς αυτές τις εκδηλώσεις, οι οποίες απαγορεύτηκαν το 2020 με προφανείς αρνητικές επιπτώσεις στον τουρισμό που τις ακολουθεί, αλλά και στις τοπικές κοινωνίες.

### *4.3 Προσκυνηματικός ή θρησκευτικός τουρισμός*

Ευκαιρίες για εκδηλώσεις και πανηγύρια προσφέρει και ο πανάρχαιος θρησκευτικός τουρισμός, σε περιόδους προσκυνήματος θαυματουργών εικόνων κι εκκλησιών, από την Παναγία στην Τήνο και στην Πάρο (15 Αυγούστου), τον Αη-Γιάννη στην Όλυμπο της Καρπάθου (27 Αυγούστου), τον Αρχάγγελο Μιχαήλ στον Πανορ-

μίτη της Σύμης (8 Νοεμβρίου), την Παναγία τη Φλεβαριώτισσα στην Αστυπάλεια (2 Φεβρουαρίου), μέχρι τη θαυματουργή Παναγιά του Medjugorje στη Σερβία και τον Αγ. Ιάκωβο (St Jacques) στο Santiago de Compostela στην Ισπανία, όπου στα μέσα κάθε Σεπτέμβρη πιστοί πορεύονται στο μονοπάτι (camino frances) από το Roncevaux στα Πυρηναία μέχρι την εκκλησία του θαυματουργού Αγίου.

Ο προσκυνηματικός τουρισμός δείχνει να αναζωογονείται στις μετασοσιαλιστικές κοινωνίες - συχνά παράλληλα δυστυχώς με ένα (ήπιο ή όχι) 'εκπολιτισμένο' νεο-φονταμενταλισμό - και να αποτελεί έντονο ουσιαστικό στοιχείο των μετακινήσεων στη Μεσόγειο, αλλά και του εμπορίου ενθυμημάτων γύρω από κάθε σημείο προσκυνήματος. Επισκέψεις στους πολυσυλλεκτικούς Άγιους Τόπους και το ορθόδοξο Άγιον Όρος, τη μόνη περιοχή της Ευρώπης με άβατο για τις γυναίκες, δημιουργούν ρεύματα τουρισμού καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Η εποχικότητα σε αυτούς τους τόπους επηρεάζεται περισσότερο από θρησκευτικές γιορτές και επετείους και λιγότερο από τις περιόδους των διακοπών και έτσι διασπείρεται σε σημαντικό βαθμό η τουριστική συρροή, με θετικά αποτελέσματα (Βαγιονής & Σκούλτσος 2016).

## 5. Μεσογειακός “Οικισμικός Τουρισμός”

Τα νέα Ευρωπαϊκά καταναλωτικά πρότυπα και οι πολιτισμοί της κοινωνίας της πληροφορίας δίνουν τη δυνατότητα να διαφοροποιούμε εποχικά όχι μόνο το χρόνο μας, αλλά και το χώρο. Αυτό ακριβώς χαρακτηρίζει το φαινόμενο του διεθνούς «οικισμικού τουρισμού» (ή «παραθερισμού», residential tourism), που διευκολύνεται από την ταχύτατη εξέλιξη της ψηφιακής επικοινωνίας, η οποία επιτρέπει την εξ αποστάσεως κατανάλωση, εκπαίδευση, κρατήσεις, συμμετοχές, και την τηλε-εργασία (Leontidou 2006). Αλλοδαποί κατεβαίνουν από Βόρειες χώρες για να εποικήσουν παράλια και νησιά σε ολόκληρη τη Νότια Ευρώπη, από την Ισπανία ως την Ελλάδα. Σε μια σειρά θεωρητικών εννοιών και νεολογισμών από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα, επισημαίνεται το γενικευμένο φαινόμενο «απύκνωσης των ακτών» (“littoralisation”, βλ. Leontidou κ.ά. 1998 και Leontidou & Tourkomenis 2009), μια διαδικασία «διεθνούς αποαστικοποίησης» (international counter-urbanisation, βλ. Leontidou & Marmaras 2001) και η φιγούρα του παραθεριστή-μετανάστη που συχνά μετατρέπει τη δεύτερη κατοικία του σε πρώτη. Οι νέες αυτές μεταναστεύσεις αντανακλούν πολυ-τοπικούς τρόπους ζωής μάλλον, παρά μόνιμες μετεγκαταστάσεις.

Φαινόμενο σύνθετο και μαζικό, ο οικισμικός τουρισμός φέρεται να εγκαινιάσθηκε από τους Γάλλους που κατοικούσαν και στις Βοραιοαφρικανικές τους αποικίες. Στις αρχές του 20ου αιώνα το γραφικό χωριό Sidi Bou Said της Τυνησίας, χτισμένο με ανδαλουσιανή αρχιτεκτονική, απέκτησε τη φήμη του από τρεις νεα-

ρους ζωγράφους που έμειναν εκεί από το 1914: Paul Klee, August Macke και Louis Moillet (Baedeker 1992). Στο μεσοπόλεμο ο Pablo Picasso έκανε γνωστή την Προβηγκία, ενώ από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα μεγάλος όγκος τουρισμού συγκεντρωνόταν στις ακτές της Ισπανίας και στα Κανάρια νησιά. Πολλοί Βορειοευρωπαίοι συνεχίζουν αργότερα τους πολυ-τοπικούς τρόπους ζωής τους με τη Μεσόγειο ως βασικό τόπο κατοικίας για μέρος του έτους, αγοράζοντας ιδιοκτησίες στην Ελλάδα, στην Ιταλία, στην Ισπανία, ενώ ενίοτε πωλούν τις ιδιοκτησίες τους στους τόπους προέλευσής τους. Σε πολλά νησιά και παραλίες καταγράφεται μια πληθυσμιακή σταθεροποίηση στους χάρτες, ήδη από τη δεκαετία του 1980. Η ερήμωση της υπαίθρου αντικαθίσταται από την πυκνωση των ακτών. Ο «οικισμικός τουρισμός» επιταχύνθηκε μετά την ένταξη των χωρών του Νότου στην Ευρωπαϊκή Ένωση και κορυφώθηκε μετά το 1993, όταν η συνθήκη του Maastricht και η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση διευκόλυνε τους Ευρωπαίους να αγοράζουν ακίνητα οπουδήποτε μέσα στην ΕΕ.

Αυτά τα νέα διεθνή μεταναστευτικά ρεύματα απαλύνουν την εποχικότητα αλλά και αντιστρέφουν, όχι μόνο τη φορά των κλασικών ροών για τουρισμό και παραθερισμό, αλλά και τη συμβατική γεωγραφία της μετανάστευσης. Από άποψη γεωγραφική, προκαλούνται μεταναστεύσεις αντίστροφης φοράς από εκείνες των μέσων του 20ου αιώνα, της εποχής του φορντισμού, από το φτωχό Νότο προς τον ανεπτυγμένο Βορρά και από την ύπαιθρο στην πόλη. Τώρα, τα χρόνια της ευέλικτης συσσώρευσης και της μετανεωτερικότητας, οι κινήσεις στρέφονται και από το Βορρά προς το Νότο και από την αστικοποίηση σε ροές από τις πόλεις προς την εξοχή. Από άποψη κοινωνική, εύποροι πληθυσμοί κι ανάμεσά τους πολλές γυναίκες καταλαμβάνουν τώρα τη θέση των, ανδρών κυρίως, εργατών που μετανάστευαν παλαιότερα, και η σχεδόν αυτονόητη ενσωμάτωση των παραθεριστών-μεταναστών στις παράκτιες ευρωπαϊκές κοινωνίες αντικαθιστά τον κοινωνικό αποκλεισμό των αλλοτινών εργατών που μετανάστευαν προς το Βορρά. Από άποψη οικονομική, η κατανάλωση υπερτερεί της παραγωγής, με προεξάρχουσες τις υπηρεσίες και τον τουρισμό στη θέση της φορντιστικής βιομηχανίας που κινούσε τις μεταναστεύσεις από το Νότο. Περνάμε τώρα αντίθετα από τη βιομηχανική παραγωγή στη μετανάστευση για αναψυχή και κατανάλωση, όπου αναφύεται και η μετα-φορντιστική 'ευέλικτη' απασχόληση καθώς αναπτύσσονται οι επικοινωνίες και η πληροφορική. Από άποψη πολιτιστική, τέλος, μεταβάλλονται οι τρόποι ζωής και τα καταναλωτικά πρότυπα καθώς η μετανεωτερικότητα μεταστρέφει τους παγκόσμιους πολιτισμούς γενικότερα (Leontidou 1993) στο πλαίσιο της υπέρπρους παγκοσμιοποίησης και της ψηφιακής επανάστασης. Η ταχύτατη εξάπλωση της κοινωνίας της πληροφορίας διευκολύνει τις επικοινωνίες, την τηλε-εργασία και την τηλε-εκπαίδευση και συγκροτεί τη μεταμοντέρνα καθημερινότητα που κατακερματίζει το χώρο και το χρόνο (Leontidou 2006). Παράλληλα υπάρχει μεγάλη κινητικότητα, η οποία στοιχειοθετείται από μια πολυ-τοπικότητα που δεν είναι εποχικότητα.

Η εποχικότητα οπωσδήποτε μετριάζεται από τον πολιτιστικό και τον οικισμικό τουρισμό, όπως και από την Β' κατοικία, που ούτως ή άλλως διατηρούσαν οι κάτοικοι των Ευρωπαϊκών πόλεων εντός της χώρας τους για τα Σαββατοκύριακα και τις ημέρες των διακοπών τους (White 1984). Ο κορωνοϊός όμως έπληξε τους πολυτοπικούς τρόπους ζωής, με τον εγκλεισμό να περιορίζει κάθε οικογένεια στην πρώτη της κατοικία. Όταν χαλάρωσαν τα μέτρα, πολλοί κάτοικοι των πόλεων έσπευσαν στις εξοχικές τους κατοικίες που είχαν τόσο στερηθεί και, με την ψηφιακή κοινωνία στο απόγειό της, αρκετοί ενδέχεται να παραμείνουν εκεί, κάνοντας τη διεθνή απο-αστικοποίηση ένα πιο μόνιμο φαινόμενο του μέλλοντος (Λεοντίδου 2020).

Η τάση για οικισμικό τουρισμό πρόλαβε να διεθνοποιηθεί και να απλωθεί σε ολόκληρη την Ευρώπη. Οι θετικές συνέπειες συνομιρίζονται στην άμβλυση της εποχικότητας και στο ζωντάνεμα εγκαταλειμμένων οικισμών σε πλαγιές, εξοχές και νησιά. Πρόκειται για αναβάθμιση οικισμών που κάποτε ερήμωναν από το φθινόπωρο και κάποιες πολιτικές που αντιτάσσουν στην εποχικότητα του τουρισμού τις κοσμοπολίτικες κοινωνίες που αναπαράγουν τα υβριδικά τοπία των ελληνικών νησιών ζωντανά, πέρα από το καλοκαίρι. Οικισμοί της Σκοπέλου και της Αλοννήσου θα είχαν μεταβληθεί σε χωριά-φαντάσματα χωρίς τους ξένους αγοραστάς και συντηρητές τους, και οι φωτογενείς πύργοι της Μεσοσηνιακής Μάνης είναι πια άψογα αναπλασμένοι από ξένους ιδιοκτήτες (Leontidou & Marmaras 2001, Leontidou & Tourkomenis 2009). Τελικά, αυτός ο σταθερότερος τύπος τουριστών-οικιστών προσφέρει στη γεωγραφία της Μεσογειακής Ευρώπης μια σειρά διεξόδων για την περιφερειακή ανάπτυξη.

Δημιουργεί όμως και πολλά διλήμματα, όπως το ιδιαίτερα δυναμικό δίπολο ανάμεσα στην «αναβάθμιση» των οικισμών και το «ξεπούλημα» των ακτών μαζί με την υπερθέρμανση της κτηματαγοράς. Η Ελλάδα ευτυχώς δεν έχει ακόμα αγγίξει τα επίπεδα της Ιταλικής εξοχής, όπου οι ντόπιοι δεν βρίσκουν πλέον ιδιοκτησίες να αγοράσουν στην Τοσκάνη και στην Ούμπρια. Στις ελληνικές παράκτιες ζώνες και τα “διεθνοποιημένα νησιά”, αλλά και στις περιφράξεις και τις καταλήψεις του αιγιαλού, το φαινόμενο καταγράφεται στην κατακόρυφη άνοδο των αντικειμενικών αξιών γης κι ακινήτων. Οπωσδήποτε υπάρχει ανάγκη προστασίας δικαιωμάτων προσπέλασης στις ακτές, και ας ελλοχεύει ο κίνδυνος του υπερπληθυσμού.

Ευτυχώς επίσης η Ελλάδα δεν έχει ακόμα βιώσει το μαζικό οικισμικό τουρισμό των Ιβηρικών ακτών. Σε συστηματική σύγκριση των οικισμών της με την Ισπανία και την Πορτογαλία,<sup>15</sup> βρίσκουμε περισσότερο μαζικό τουρισμό στην Ισπανία, όπως επίσης μεγαλύτερο ποσοστό συνταξιούχων εκεί. Αντίθετα, στα ελληνικά θέρετρα συχνάζουν διανοούμενοι, καλλιτέχνες, “celebrities” που τα διαφημίζουν διεθνώς. Εκπλήσσει η σύγκριση με τα παλιά ψαροχώρια Benidorm στην Costa Blanca και Torremolinos στην Ανδαλουσία, που εξελίχθηκαν στα πιο πυκνοδομημένα Μεσογειακά θέρετρα από το 1960 (Valenzuela 1991). Ο επισκέπτης ξαφνιά-

ζεται από τα επεκτεινόμενα πολυώροφα κτίρια, σωστούς ουρανοξύστες, στην άκρη του αιγιαλού. Στα διαμερίσματά τους καταλύεται η εποχικότητα με τη χρήση τους το χειμώνα από γηραιότερους κυρίως εγγλέζους, που προσελκύονται από το ήπιο Μεσογειακό κλίμα, ενώ το καλοκαίρι τα νεότερα μέλη των οικογενειών τους απολαμβάνουν τα θαλάσσια σπορ.

Σε αυτές τις Μεσογειακές χώρες, αλλά και στην Ελλάδα, εμφανίζονται εταιρείες κατασκευής διαμερισμάτων για αλλοδαπή πελατεία, που βέβαια προϋπήρχαν εδώ και δεκαετίες στο Benidorm ή το Torremolinos της Ισπανίας. Εμφανίζονται επίσης νέες μορφές εκμετάλλευσης (π.χ. time-sharing), παράλληλα με τη σταδιακή αύξηση της φορολόγησης της περιουσίας. Ο οικισμικός τουρισμός ανοίγεται πλέον και προς άλλες ομάδες στη νέα χιλιετία (Leontidou & Tourkomenis 2009). Ήδη από τη δεκαετία του 1990 οι περισσότεροι αλλοδαποί στράφηκαν από τα πιο «κοσμικά» ελληνικά νησιά προς απόμακρες ακτές, αγοράζοντας κυρίως παλιά σπίτια ή πύργους. Τώρα, ένας νέος γύρος οικισμικού/ μεταναστευτικού ρεύματος παρατηρείται από την Άπω Ανατολή (κυρίως Κίνα), προσελκυσόμενος και από τις «χρυσές βίξες», με μεγάλη δυναμική και απροσδιόριστη διάρκεια και εξέλιξη. Στον αντίποδα όμως, η πανδημία του covid-19 πλήττει τους πολυ-τοπικούς τρόπους ζωής και είναι άδηλο πώς θα εξελιχθεί ο οικισμικός τουρισμός τα επόμενα χρόνια.

## **6. Αντιφάσεις του χωροταξικού σχεδιασμού, αειφορία και ανθεκτικότητα**

Ο τουρισμός συνεχίζει να είναι η μόνη βιομηχανία που κατατρώει τον εαυτό της και αυτοκαταστρέφεται αντί να δημιουργεί συσσώρευση, όπως άλλες. Όσο εντατικοποιείται, τόσο καταστρέφει τους πόρους της αντί να συσσωρεύει για επανεπένδυση. Πρόκειται για μια βιομηχανία που ασκεί μεγάλες πιέσεις στα οικοσυστήματα και τις υποδομές και δημιουργεί συγκρούσεις χρήσεων γης. Σε παραλίες και σε νησιά, επιχειρηματικά συμφέροντα τείνουν να αντιμάχονται την προστασία των τοπίων και των οικισμών προς χάρην του 'business as usual'. Οι τοπικοί άρχοντες περιμένουν εκλογικά οφέλη, οι γαιοκτήμονες προσδοκούν κερδοσκοπικές ανατιμήσεις, και διάφορες επαγγελματικές ομάδες που εμπλέκονται στην τουριστική βιομηχανία συχνά δημιουργούν ισχυρά lobbies. Και στην Ελλάδα, το lobby των ταξιτζήδων της Μυτιλήνης στα τέλη της δεκαετίας του 1990 πέτυχε να καταργηθεί η εξοπληρέτηση του αεροδρομίου με λεωφορεία και πίεσε για δυσανάλογη αύξηση των κομισίων, χρεώνοντας και διπλές κούρσες. Και αυτό δεν είναι το μοναδικό παράδειγμα.

Διακυβεύματα φήμης και προβολής από παγκοσμιοποιημένες εταιρείες, το ζήτημα του υπερκορεσμού, της φέρουσας ικανότητας και της πληθυσμιακής αναδιάρθρωσης, το δίλημμα ανάμεσα στην «αναβάθμιση» των οικισμών και το «ξεπούλημα» των ακτών, απαιτούν οπωσδήποτε τη χάραξη πολιτικής για την διαχείριση



του τουρισμού καθώς αυτός αναδιαρθρώνεται γεωγραφικά (προς νέους τόπους) και χρονικά (έξοδος από την εποχικότητα). Μετά την είσοδό τους στην ΕΕ, όλες οι χώρες διαφοροποίησαν την τουριστική τους πολιτική. Αυτή αντιμετωπίζει κυρίως δύο αλληλένδετα ζητήματα: το περιβαλλοντικό και την εποχικότητα. Τώρα προστίθεται η ευαλωτότητα του τουρισμού σε περιόδους φυσικών καταστροφών, πολέμων ή πανδημιών όπως αυτή του covid-19.

Στη Μεσογειακή Ευρώπη πολλές χώρες επιχείρησαν να καταπολεμήσουν την οξύτατη εποχικότητα με στροφή προς διάφορες εναλλακτικές μορφές τουρισμού που μεταμορφώνουν το Μεσογειακό αστικό και περιφερειακό δίκτυο. Τα προγράμματα Leader επεδίωξαν να αποκαταστήσουν δεσμούς εκτός των περιοχών μαζικού τουρισμού ενισχύοντας τον αγροτουρισμό. Όμως, παρά την τάση και την προώθηση, ελάχιστα έχει αναπτυχθεί ο αγροτουρισμός και ο οικο-τουρισμός στον ευρύτερο Μεσογειακό χώρο (Leontidou & Marmaras 2001). Οι Ισπανοί προσπάθησαν να καταπολεμήσουν την εποχικότητα διευκολύνοντας τον οικισμικό τουρισμό με νομοθετικά μέτρα για τη μεταφορά ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων από την Αγγλία στην Ισπανία. Η ισπανική κυβέρνηση μάλιστα μετά την είσοδο της χώρας στην ΕΕ, αλλά ιδιαίτερα μετά το Maastricht, ενθάρρυνε παραθεριστικές μεταναστεύσεις με νομοθετικά μέτρα. Έτσι στα ισπανικά θέρετρα υπερτερούν οι Βρετανοί. Μετά το Brexit όμως, με τη Βρετανία εκτός ΕΕ από τις 31.1.2020, πρέπει να αναμένεται απορρύθμιση εάν δεν επανεξεταστούν οι μέχρι σήμερα πολιτικές. Η ίδια αβεβαιότητα διέπει τις εξελίξεις μετά την πανδημία του covid-19, που έθεσε περιορισμούς στις κινήσεις επιστροφής των Άγγλων από την Ισπανία τον Αύγουστο του 2020, αφενός δημιουργώντας συνωστισμό για εσπευσμένη επιστροφή πριν από τα μέτρα, και αφετέρου μετατρέποντας τις διακοπές των Άγγλων από vacations σε “staycations”! Έτσι υπογραμμίζεται πλέον η ευαλωτότητα των εναλλακτικών μορφών τουρισμού σε όλη της την οξύτητα.

Η τουριστική πολιτική στη Μεσόγειο προτάσσει ως κεντρικό διακύβευμα την αειφορία ή βιωσιμότητα (sustainability), περιβαλλοντική, οικονομική και κοινωνική (Κομίλης & Βαγιονής 1999, Loukissas & Skayiannis 2001). Αυτή ανάγεται ήδη στο πρώτο Blue Plan του 1993 και συνέχισε να απασχολεί τα νεότερα χωροταξικά του Τουρισμού. Μετά τις καταστροφικές συνέπειες της πανδημίας, πρέπει να προστεθεί ως στόχος και η ανθεκτικότητα (resilience), όπως ορίστηκε στο μέρος 3 παραπάνω.

Παρατηρείται όμως μια διαχρονική αντίφαση στις πολιτικές που ασκούνται στο Μεσογειακό χώρο. Αν και αρκετές χώρες συνειδητοποιούν τη σημασία της αειφορίας και της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς και του τοπίου, οι περισσότερες επιμένουν σε πολιτική για μαζικό τουρισμό που εξυπηρετεί βραχυπρόθεσμες οικονομικές βλέψεις αντί για βιώσιμες ή διαγενεϊκές απαιτήσεις, προτεραιότητες και επιλογές. Ένας παράγοντας για την κάμψη του Ευρω-Μεσογειακού τουρισμού,

εμφανέστερος σε επίπεδο εισπράξεων, ήταν μάλιστα οι τεράστιες επενδύσεις μαζικού τουρισμού που αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα από το 1970. Αυτές κατέστρεψαν την τυπολογία και την πρωτοτυπία που επιζητεί ο απαιτητικός τουρίστας στις διακοπές του. Η κερδοσκοπία στη γη και τα μεγάλα ξενοδοχεία που σταδιακά εντάσσονται σε παγκόσμιες αλυσίδες σε συνεργασία με τους παγκόσμιους tour operators και τα ελεγχόμενα ταξιδιωτικά πρακτορεία επιμένουν στην εντατική χρήση των υποδομών μεγάλης κλίμακας. Στην ίδια κατεύθυνση οδηγούν και τα διεθνοποιημένα συμφέροντα στις αερομεταφορές μέσα από παγκόσμια κονσόρτια (Star Alliance, Skyteam, κλπ), η ομαδοποιημένη εκμετάλλευση αεροδρομίων (πχ Frapport) και η παγκοσμιοποιημένη αγορά της κρουαζιέρας. Ο covid-19 έπληξε πολύ έντονα αρκετές τέτοιες μορφές μεταφορών, αλλά και γιγάντιες αλυσίδες εστίασης, όπως την αλυσίδα εστιατορίων McDonalds, που έκλεισε στην Ελλάδα, και πρόσφατα και την PizzaHut, ενώ τα τοπικά εστιατόρια και μεζεδοπωλεία άντεξαν και αναπτύσσονται.

Οι αντιφάσεις των πολιτικών για τον τουρισμό δυστυχώς οξύνονται διαχρονικά στην περίπτωση της Ελλάδας: παρόλο που εκφράζονται στόχοι για την αειφορία, μέχρι και σήμερα το μοντέλο ήλιος-και-θάλασσα παραμένει κυρίαρχο στο επενδυτικό ενδιαφέρον και τα χωροταξικά διευκολύνουν αυτή την κατάσταση. Το ΓΠΧΣΑΑ (Γενικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης) ξεκίνησε από τον Ν.2742/1999, που εξειδικεύθηκε το 2009 με το Ειδικό Χωροταξικό για τον Τουρισμό (ΕΠΧΣΑΑ-Τ) και ακολούθησαν άλλες αποφάσεις και νόμοι μέχρι το 2013, που όμως ακυρώθηκαν από το ΣτΕ.<sup>16</sup> Ο τελευταίος νόμος Χωρικού Σχεδιασμού και Βιώσιμης Ανάπτυξης (Ν.4447/2016) υποτίθεται ότι διορθώνει πολλές ειδικότερες αστοχίες. Οι μικρές επενδύσεις εναλλακτικού τουρισμού (επιχειρήσεις γιώτινγκ, καταδύσεων, περιπέτειας στη φύση, αγροτουρισμού) δεν προωθούνται ουσιαστικά. Από την άλλη, ενθαρρύνονται αδειοδοτήσεις για μεγαλύτερες επενδύσεις ειδικών μορφών τουρισμού (μαρίνες, ιαματικά, χιονοδρομικά κέντρα, θεματικά πάρκα αλλά και τα καζίνο), αν και αυτές ταλανίζονται από μακρόσυρτες διαδικασίες. Παρατηρείται συνεχής ανταγωνισμός μεταξύ αφενός της τουριστικής εμπειρίας και ψυχαγωγίας σε ποιοτικό φυσικό κι ανθρωπογενές περιβάλλον, και αφετέρου της υπερφόρτωσης των υποδομών και υποβάθμισης του περιβάλλοντος στο βωμό του κέρδους παγκοσμιοποιημένων συχνά συμφερόντων, σε βάρος μάλιστα του τοπικά παραμένοντος εισοδήματος.

Είναι ανησυχητικό ότι ακόμα και τώρα, μετά τον πανικό του κορωνοϊού, το μοντέλο του τουρισμού 4S συνεχίζει να κυριαρχεί στα ενδιαφέροντα των επενδυτών. Στην Ελλάδα αδειοδοτούνται μεγάλες επενδύσεις σε εξειδικευμένες υποδομές τουρισμού με μαξιμαλιστικά οράματα, συχνά εκτός κλίμακας, που προσβάλλουν τα νησιωτικά τοπία και τις ακτές. Το 2020 προωθείται ένα Ειδικό Χωροταξικό Πλαίσιο για τον Τουρισμό με κεντρικό στόχο τη συγκέντρωση σε «τουριστικά χωριά» και

τον περιορισμό της διάσπαρτης δόμησης.<sup>17</sup> Οι προτάσεις του περιλαμβάνουν την πρωμοδότηση επενδύσεων σε μεγάλα οργανωμένα τουριστικά καταλύματα - ακόμα και σε δασικές εκτάσεις, σε «Δασικά Χωριά» και σε αυτές τις περιοχές Natura. Προτείνεται δημιουργία επιχειρήσεων “glamping” (glamorous camping) σε βραχονησίδες και ακατοίκητα νησιά, ενώ θα προσφέρονται δικαιώματα χρήσης αιγιαλού, παραλίας, ακόμα και θαλάσσιου χώρου για την κατασκευή ιδιωτικών ξύλινων διαδρόμων επί πασσάλων μέχρι 100 μ. από τον αιγιαλό και εξεδρών εμβαδού μέχρι 300 τ.μ. για εγκατάσταση χώρων εστίασης και αναψυχής που προσβάλλουν την συνταγματικά κατοχυρωμένη προσβασιμότητα, τη χρηστικότητα και την αισθητική των ακτών. Με τέτοια συγκεχυμένη λογική και υπερφίαλο οραματισμό κινδυνεύει να κακοποιηθεί ανεπανόρθωτα η παράκτια ζώνη και ο νησιωτικός χώρος με το τοιμέντωμα των ακτών και προσβολή της θάλασσας. Στην ουσία πλήττεται η ανθεκτικότητα των τουριστικών περιφερειών και πόλεων με την υπερεκμετάλλευση από επιχειρηματικά συμφέροντα ενισχυόμενα από το κράτος.

## 7. Συμπεράσματα

Οι μεσογειακές ακτές και τα νησιά της Νότιας Ευρώπης γίνονται σταδιακά χώροι διεθνείς, υβριδικά τοπία και πολυ-πολιτισμικές κοινωνίες. Έχουν από καιρό πάψει να ανήκουν αποκλειστικά στους πολίτες των χωρών όπου εντάσσονται. Το καλειδοσκόπιο των τοπίων τους ανασυντίθεται διαρκώς καθώς διεθνώς μεταβάλλονται οι τρόποι κατανάλωσης, αναψυχής, τουρισμού, παραθερισμού. Αυτές οι αλλαγές επιφέρουν πληθυσμιακές ανακατατάξεις και δημιουργούν τα εποχικά και υβριδικά τοπία των ακτών, των περιφερειών και των πόλεων της Μεσογειακής Ευρώπης μέσω της μετακίνησης τουριστών, παραθεριστών και μόνιμης μετανάστευσης.

Με τον καιρό, από μια Μεσογειακή Ευρώπη εποχικού παραθερισμού, μαζικού τουρισμού ήλιου-παραλίας και θαλάσσιου επιλεκτικού τουρισμού με επίκεντρο τις κρουαζιέρες, μεταβαίνουμε σε πιο σύνθετες μορφές και τις αντίστοιχες απαιτήσεις αλλά και επιπτώσεις. Η πολυμορφία και η μεταβολή των τύπων Μεσογειακού τουρισμού ή παραθερισμού, συμπεριλαμβανομένης και της πολυ-τοπικότητας, αποδομούν τους μονοδιάστατους όρους με τους οποίους προσεγγιζόταν συνήθως ο Μεσογειακός τουρισμός με βάση τα παλαιότερα στερεότυπα. Ανακλύπουν ωστόσο τώρα και οι αρνητικές επιπτώσεις της πανδημίας του κορωνοϊού, που θέτουν σε νέες ανησυχητικές βάσεις το ζήτημα της ευαλωτότητας, ιδίως όπου η παραγωγική βάση έχει στρεβλωθεί από την τουριστική μονοκαλλιέργεια. Η τελευταία βρίσκεται εκτός των διερευνήσεων αυτού του άρθρου, αλλά πρέπει να σημειώσουμε ότι είναι βασική αιτία της συντριβής όσων τοπικών κοινωνιών στηρίζονται αποκλειστικά στον τουρισμό και τώρα τον στερούνται με τα διάφορα μέτρα για την πανδημία. Η συντριβή τεκμηριώθηκε τον Αύγουστο του 2020, οπότε η Τράπεζα της Ελλάδος ανακοίνωσε

ότι οι τουριστικές εισπράξεις το πρώτο εξάμηνο δεν ξεπέρασαν κατά μέσο όρο το 15% εκείνων του 2019.<sup>18</sup> Αυτό σημαίνει για πολλές περιοχές πλήρη και καθολική κατάρρευση με επιχειρήσεις που δεν άνοιξαν, με ανεργία, και με επιχειρήσεις που λειτούργησαν και δημιούργησαν ζημιές και αδυναμία πληρωμής υποχρεώσεων.

Χρειάζεται σίγουρα εγρήγορη και επινοητικότητα σε επίπεδο πολιτικής για τη διάσωση του τουρισμού από τέτοιας κλίμακας ευαλωτότητα, αλλά και από την επιχειρηματική επιθετικότητα, που παρεμποδίζει τη στροφή του τουρισμού από μαζικά και παγκοσμιοποιημένα πρότυπα, μικρής ωφελιμότητας για τους τόπους και τις κοινωνίες υποδοχής, προς ποιοτικές εναλλακτικές μορφές. Η ανάλυσή μας έδειξε ότι αυτές μπορούν να συμβάλουν στη μείωση της εποχικότητας, στην πολυδιάστατη αειφορία ή βιωσιμότητα και στη σύνδεση με την τοπική παραγωγική βάση, με στόχο πάντα τη μετατροπή του τουρισμού σε μια επωφελή, κοινωνικά και περιβαλλοντικά υπεύθυνη βιομηχανία στη Μεσογειακή Ευρώπη.

## Σημειώσεις:

1. Δεν παραθέτουμε στοιχεία για το Λίβανο και τη Λιβύη, δυστυχώς, λόγω έλλειψης δεδομένων.
2. Επειδή δεν διαχωρίστηκαν οι γαλλικές Μεσογειακές ακτές από τη λοιπή χώρα, οφείλουμε να αναφέρουμε εδώ ότι η Γαλλία ολόκληρη παρουσίασε μέσα ετήσια αύξηση 1,36%, από 75 εκ. διεθνείς τουριστικές αφίξεις το 2005 σε 89,4 εκ. το 2018.
3. Για τον πολιτιστικό τουρισμό και τον covid-19, βλ. <https://www.unwto.org/cultural-tourism-covid-19>. Για τουριστικές ροές και τον covid-19, βλ. dashboard στο <https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19> (πρόσβαση στις 20.7.20).
4. Τα “4S” στον τουρισμό: Sun, Sea, Sand, and Sex.
5. Τα “4A” του τουρισμού: Attractions, Amenities, Accessibility, Accommodation.
6. Αρχική ιστοσελίδα για το συνειδητοποιημένο τουρισμό ήταν στο <https://conscioustourism.wordpress.com> (τελευταία πρόσβαση 14.3.2020), που από το 2011 φιλοξένησε πάνω από 130 άρθρα και αναρτήσεις.
7. Βλ. <https://whc.unesco.org/en/list/946/> και πλείστες ταξιδιωτικές ιστοσελίδες όπως το <http://www.travelmint.com/destinations/mostar-bridge.asp> (πρόσβαση 20.8.20).
8. Χάρη στο Dubrovnik και τις Δαλματικές ακτές, η Κροατία ήταν για χρόνια ο κύριος τουριστικός πόλος έλξης στην πρώην Γιουγκοσλαβία με 7-9 εκ. διανυκτερεύσεις τη δεκαετία του 1980 (Vukonic 2001), οι οποίες όμως μειώθηκαν σε 2.3 εκ. το 1994, δηλ. μείωση της τάξης του 67% το 1990-94, όταν η ΕΕ κέρδιζε επισκέπτες.
9. Το package tour θα κρατούσε για 7 νύχτες και θα κόστιζε £2500 κατ’ άτομο με τις εξής υποσχέσεις: ταξίδι με την δημοσιογράφο Helena Smith με οδηγό και τον δημοσιογράφο Μάνο Στεφανάκη από τη Σάμιο, προσέγγιση πολιτικών συντακτών και ΜΚΟ, επίσκεψη σε προβληματικούς αμπελώνες και οινοποιεία και συζήτηση για την έξοδό τους από την κρίση, συνάντηση με ΜΚΟ που

εργάζονται σε προσφυγικούς καταυλισμούς στη Σάμο, επί τόπου συζήτηση για τις κινητοποιήσεις στην πλατεία Συντάγματος με δημοσιογράφους και πολιτικούς, διερεύνηση φιλανθρωπικών οργανώσεων που υποστηρίζουν τον πληθυσμό στην εποχή της λιτότητας, συζήτηση για την προσφυγική κρίση στο λιμάνι του Πειραιά, συνάντηση με οικογένειες σε κρίση και φτώχεια!

10. Βλ. μεταξύ άλλων το <https://www.rt.com/news/422572-guardian-refugee-tourism-greece/> (τελευταία πρόσβαση 3.3.2020).

11. Για το urban boosterism ή το place marketing, βλ. Leontidou 1993, Bailly κ.ά. 1996, Jensen-Butler κ.ά. (επιμ.) 1996, Kearns & Philo (επιμ.) 1993, Λεοντίδου 2006, King 2019, Χωριανόπουλος & Παγώνης 2019.

12. Η έκταση του πρώην Διεθνούς Αεροδρομίου Ελληνικού είναι 5.300 στρέμματα, από τα οποία 1.300 στρέμματα θα αξιοποιηθούν για εντατική πολυόροφη πολεοδομική ανάπτυξη για 25.000 κατοίκους και 70.000 εργαζομένους με 8 δις ευρώ, όπως ισχυρίζονται οι επιχειρηματίες. Τον Ιούνιο 2020 άρχισαν οι κατεδαφίσεις αξιόλογων κτιρίων και συγκροτημάτων εκπαιδευτικής αρχιτεκτονικής -του Αμερικανικού Κολλεγίου και κτιρίων του παλαιού αερολιμένα Ελληνικού- για να ανεγερθούν τα πολυόροφα.

13. Ατελείωτος ο κατάλογος, με 53 ταινίες γυρισμένες στη Ρώμη στο [https://en.wikipedia.org/wiki/List\\_of\\_films\\_set\\_in\\_Rome](https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_films_set_in_Rome) και πολλές άλλες στην αρχαία Ρώμη. Ο κατάλογος περιλαμβάνει και πλήθος νεορεαλιστικών ταινιών στις φτωχογειτονιές της, όπως οι *Ladri di biciclette* (1948) και *Roma Citta Aperta* (1945), που δεν εμπνέουν τον επισκέπτη για διακοπές αλλά για εξερεύνηση.

14. Βλ. το άρθρο του Σταύρου Τζίμα (13.1.2020) στο <https://www.kathimerini.gr/1059585/gallery/proswpa/proskhnio/otan-sth-xwra-aforisthkan-akomh-kai-pelargoι> (πρόσβαση 20.8.20).

15. *Migration and Tourism Development in marginal Mediterranean areas*, στο Department of Geography, King's College London (KCL), με κύριους ερευνητές τους Ε. Μαρμαρά, Ε. F. Martinez, R. L. Bosque και άλλους που δεν ολοκλήρωσαν -έτσι ώστε η Ιταλία και η Νότια Γαλλία να μην έχουν καλυφθεί από τη συγκεκριμένη έρευνα. Ευρύτερα κυκλοφορεί η δημοσίευση Leontidou & Marmaras 2001 και τα στοιχεία επικαιροποιήθηκαν στο Leontidou & Tourkomenis 2009.

16. Βλέπε σύνοψη νομοθεσίας στο <https://nomosphysis.org.gr/16011/to-epxsaatoyrismoy-meta-ti-liksi-tis-ekkremodikias-enopion-toy-ste/>, τελευταία πρόσβαση 15.3.2020. Ο αρχικός Ν.2742/1999 εξειδικεύθηκε με το Ειδικό Χωροταξικό για τον Τουρισμό (ΕΠΧΣΑΑ-Τ) το 2009 (απόφαση 24208/4.6.2009) και τροποποιήθηκε το 2013 με την επόμενη απόφαση 67659/9.12.2013. Όμως μετά την ακύρωση των δύο αυτών αποφάσεων του 2009 και του 2013 από το Συμβούλιο της Επικρατείας, η Ελλάδα εδώ και μια πενταετία στερείται ενός ειδικού πλαισίου για τον τουρισμό. Παρεμβάσεις μπορούν μόνο να υπόκεινται στα πλαίσια του νόμου ν.4269/2014 «Χωροταξική και πολεοδομική μεταρρύθμιση - Βιώσιμη ανάπτυξη». Όλες οι ρυθμίσεις έλυναν προβλήματα ενώ δημιουργούσαν άλλα.

17. Έρχεται να αντικαταστήσει τις αποφάσεις του 2009 και 2013, που ακυρώθηκαν (βλ. παραπάνω). Περιγράφεται στο <https://www.tovima.gr/2020/07/14/>

*society/rizikes-allages-ston-tourismo-ti-provlepetai-gia-domisi-aigialo-nisia-kai-vraxonisides/?fbclid=IwAR1-MRADW3\_eQFutGvMbDRQZ3nRhB5tzlxgsyw\_6kOKDrQL\_Y6P64pFWu1k* (πρόσβαση 20.7.20). Ήδη στην περιοχή του Ερμηίτη της Κέρκυρας επιχειρεί πολυεθνικό επενδυτικό συγκρότημα σε περιοχή δασική και παραθαλάσσια ταυτόχρονα, εξαιρετικού φυσικού κάλλους.

18. Βλ. <https://www.capital.gr/oikonomia/3475773/tte-boutia-97-5-stis-taxidiotikes-eispraxeis-ton-iounio> (πρόσβαση 20.8.2020). Η σύγκριση που ανακοινώθηκε από τα ΜΜΕ στις 20.8.2020 αφορά στο πρώτο εξάμηνο του 2020, με τις εισπράξεις από ταξιδιώτες να ανέρχονται σε 678 εκατ. ευρώ, ενώ το αντίστοιχο πρώτο εξάμηνο του 2019 οι εισπράξεις έφταναν τα 5.4 δισ. ευρώ. Η πτώση είναι της τάξης του -87% για το εξάμηνο, ενώ για τον πρώτο θερινό μήνα Ιούνιο φτάνει στο -97.5%, με 64 εκατ. ευρώ το 2020 σε αντιδιαστολή με 2.5 δισ. το 2019! Με την επιφύλαξη ότι τα στοιχεία δεν έχουν επικυρωθεί, έστω και σε αυτή την προσωρινή μορφή δείχνουν τις τραγικές παράπλευρες απώλειες της πανδημίας.

## Βιβλιογραφικές αναφορές

- Apostolopoulos Y., Loukissas P. & Leontidou L. (επιμ.) 2001. *Mediterranean tourism: Facets of socio-economic development and cultural change*. London: Routledge
- Apostolopoulos Y., Loukissas P. & Leontidou L. 2001. Tourism, development, and change in the Mediterranean. Στο Apostolopoulos κ.ά. (επιμ.): 3-13
- Αφουξενίδης, Α., Γκιάλης, Σ., Ιωσηφίδης, Θ. & Κουρλιούρος, Η. (επιμ) 2019. *Γεωγραφίες στην εποχή της ρευστότητας: Κριτικά δοκίμια για το χώρο, την κοινωνία και τον πολιτισμό προς τιμήν της Λίλας Λεοντίδου*. Διγλωσσος τιμητικός τόμος, Αθήνα: Προπομπός
- Βαγιονής Ν. & Καφούρος Β. 2007. *Τουριστική Ανάπτυξη στην Ελλάδα και στη Μεσόγειο: Μια συγκριτική Ανάλυση*. Αθήνα: ΚΕΠΕ, Σειρά ΕΚΘΕΣΕΙΣ, Νο.53
- Βαγιονής Ν. & Σκούλτος Σ. 2016. *Ο Πολιτισμικός και Θρησκευτικός Τουρισμός ως συνιστώσες του Εθνικού Τουριστικού Προϊόντος*. Αθήνα: ΚΕΠΕ, Σειρά ΕΚΘΕΣΕΙΣ, Νο.77
- Baedecker 1992. *Tunisia*. Stuttgart: Automobile Association
- Bailly, A., Jensen-Butler, C. & Leontidou, L. 1996. Changing cities: Restructuring, marginality and policies in urban Europe. *European Urban and Regional Studies*, 3, 2: 161-176
- Baudrillard, J. 1994 (μτφρ). *Simulacra and Simulation*. Michigan: University of Michigan Press
- Braudel, F. 1977. *La Mediterranee: L Espace et l' Histoire*. Paris: Arts et Metiers Graphiques

- Craglia, M., Leontidou, L., Nuvolati, G. & Schweikart, J. 2004. Towards the development of quality of life indicators in the 'digital' city. *Environment & Planning B: Planning and Design*, 31, 1: 51-64
- Ελληνική Στατιστική Αρχή 2019. Δείκτης Κύκλου Εργασιών στον Τομέα Υπηρεσιών Παροχής Καταλύματος και Εστίασης, Δ' τριμήνου 2018 (www.statistics.gr)
- Fainstein, S. 2014. 'Resilience and Justice', *International Journal of Urban and Regional Research* 38, pp. 157-167
- Garcia, M. 2019. Citizenship and social innovation in Spanish cities. Στο Αφουξενίδης, Α. κ.ά. (επιμ.): 146-159
- Gursoy D., Kim K., Uysal M. 2004. Perceived impacts of festivals and special events by organisers. *Tourism Management*, 25:171-181
- Herzfeld, M. 2002. The Absent Presence: Discourses of Crypto-Colonialism. *The South Atlantic Quarterly*, 101(4): 899-926
- Jensen-Butler, C., Shakhar, A. & van den Weesep, J. (επιμ.) 1996. *European cities in competition*. Aldershot: Avebury
- Kasimati E. & Vagionis N. 2012. Post-Olympic Use of the Olympic Venues: Financial Analysis and Tourism Development Potential. Εισήγηση στο διεθνές συνέδριο *The 2012 Athens Tourism Symposium: International Scientific Congress on Current Trends in Tourism Management & Tourism Policy*
- Kasimati, E. & Vagionis, N. 2017. Cultural Tourism and the Olympic Movement in Greece. Στο Carson, S. & Pennings, M., *Performing cultural tourism: Communities, tourists and creative practices* (London: Routledge): 147-163
- Kearns, G. & Philo, C. (επιμ.) 1993. *Selling places: The city as cultural capital, past and present*. Oxford: Pergamon Press
- King, R. 2019. From Cadiz to Nicosia: more narratives for the Mediterranean city. Στο Αφουξενίδης, Α. κ.ά. (επιμ.): 98-109
- Κομίλης, Π. & Βαγιονής, Ν. 1999. *Τουριστικός Σχεδιασμός: Μέθοδοι και πρακτικές αξιολόγησης*. Αθήνα: Προπομπός
- Kostopoulou, S., Vagionis, N., and Kourkouridis, D. 2013. Cultural Festivals and Regional Economic Development: Perceptions of Key interest Groups. Στο A. Matias, P. Nijkamp, M. Sarmiento (επιμ.) *Quantitative Methods in Tourism Economics* (Heidelberg: Springer): 175-194.

- Kradonellis, K. 2001. Spatial dimensions of marine tourism. Στο Apostolopoulos κ.ά. (επιμ.): 268-77
- Leontidou, L. 1991. Greece: Prospects and contradictions of tourism in the 1980s. Στο Williams & Shaw (επιμ.): 84-106
- Leontidou, L. 1993. Postmodernism and the city: Mediterranean versions. *Urban Studies*, 30, 6: 949-965
- Leontidou, L. 2004. The boundaries of Europe: Deconstructing three regional narratives. *Identities - Global Studies in Culture and Power*, 11, 4: 593-617
- Leontidou, L. 2006. European Informational Cultures and the Urbanization of the Mediterranean Coasts. In Giaoutzi, M. & Nijcamp, P. (επιμ.) *Tourism and Regional Development: New Pathways* (Aldershot: Ashgate): 99-112
- Λεοντίδου, Λ. 2006. Διαπολιτισμικότητα και ετεροτοπία στο Μεσογειακό αστικό τοπίο: από την αυθόρμητη αστικοποίηση στην επιχειρηματική πόλη. Στο Γοσποδίνη, Α. και Μπεριάτος, Η. (επιμ.) *Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη* (Αθήνα: Κριτική): 70-84
- Λεοντίδου, Λ. 2011 (8<sup>η</sup> Έκδοση). *Αγεωγράφητος χώρα: Ελληνικά Είδωλα στους Επιστημολογικούς Αναστοχασμούς της Ευρωπαϊκής Γεωγραφίας*. Αθήνα: Προπομπός
- Λεοντίδου, Λ. 2020. Πολεοδομία και πανδημία στη συμπαγή πόλη: Ανθρωπογεωγραφικές παράπλευρες απώλειες του covid-19. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154: 11-27, DOI: <https://doi.org/10.12681/grsr.23234>. Online στο <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/23234>
- Leontidou, L. 2020. Chapter 8: Athens, 21<sup>st</sup>-century Invisible City: from Olympic illusions to the crisis and its contestation by the urban grassroots. Στο Loukaki, A. (ed) *Urban Art and the City: Creating, Destroying and Reclaiming the Sublime*, (London: Routledge): 132-146
- Leontidou, L., Gentileschi, M.L., Aru, A. & Pungetti, G. 1998. Urban expansion and littoralisation. Στο Mairota, P., Thornes, J.B. & Geeson, N. (επιμ.) *Atlas of Mediterranean environments in Europe: the desertification context* (London: Wiley): 92-97
- Leontidou, L. & Marmaras, E. 2001. From tourists to migrants: international residential tourism and the 'littoralization' of Europe. Στο Apostolopoulos κ.ά. (επιμ.): 257-267
- Leontidou, L. & Martinotti, G. 2014. The Foundational City. Στο Knox, P. (επιμ.) *Atlas of Cities* (Princeton: Princeton University Press): 16-33



- Leontidou, L. & Tourkomenis, K. 2009. El turismo residencial y la littoralización del Mediterráneo: La migración del norte a las costas meridionales de Europa. Στο Mazón, T. Huete, R. & Mantecón, A. (επιμ.) *Turismo, urbanización y estilos de vida: Las nuevas formas de movilidad residencial* (Barcelona: Icaria): 37-54
- Loukissas, P. & Skayannis, P. 2001. Tourism, sustainable development, and the environment. Στο Apostolopoulos κ.ά. (επιμ.): 239-55.
- O' Sullivan, D. & Jackson, M. 2002. Festival Tourism: a contributor to sustainable local development? *Journal of Sustainable Tourism* 10: 325-342
- Pinch, S., 2019. Painting the city: a desk-based tribute to Lila Leontidou. Στο Αφουξενίδης, Α. κ.ά. (επιμ.): 111-122
- Said, E. 1978. *Orientalism*. London: Pantheon Books
- Sakellari, M. 2014. Film tourism and ecotourism: mutually exclusive or compatible? *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 8(2): 194-202
- ΣΕΤΕ (Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων) 2020. *Στατιστικό Δελτίο*. Φεβρουάριος 2020.
- United Nations World Tourism Organisation (UNWTO.org) 2020. *Global Tourism Dashboard, Country Profiles*
- Urry, J. 2002 (2<sup>nd</sup> edn). *The tourist gaze*. London: Sage
- Vagionis N. & Loumioti M. (2011): Movies as a tool of modern tourist marketing. *Tourismos*, 6 (2): 353-362
- Valenzuela, M. 1991. Spain: the phenomenon of mass tourism. Στο Williams & Shaw (επιμ.): 40-60
- Vukonic, B. 2001. The 'new old' tourist destination: Croatia. Στο Apostolopoulos κ.ά. (επιμ.): 64-71
- Williams, R. 1973. *The country and the city*. London: Chatto & Windus
- White, P. 1984. *The West European city: a social geography*. London: Longman
- Williams, A. & Shaw, G. (2<sup>η</sup> έκδ.) 1991 (επιμ.) *Tourism and economic development: Western European experiences*. London: Belhaven Press
- Χωριανόπουλος, Γ. & Παγώνης, Α. 2019. Συνέχειες και ασυνέχειες στην πορεία της μεσογειακής πόλης: όψεις της αστικής διάχυσης και πολιτικής στην Αθήνα. Στο Αφουξενίδης, Α. κ.ά. (επιμ.): 276-294.